T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

VEHBİ SÜLEYMAN GAVOÇİ'NİN HAYATI VE FIKIH ESERLERİ

ADNAN SKENDERİ

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ FATİH YAKAR

EDİRNE 2022

Tezin Adı : Vehbi Süleyman Gavoçi'nin Hayatı ve Fıkıh Eserleri

Yazar : Adnan Skenderi

ÖZET

Arnavutlar, yüzyıllardır farklı dinlere mensup insanlarla birlikte hoşgörüye dayalı bir toplumsal anlayışa sahiptir. Bu durum, günümüzde de devam etmekte, Arnavut halkının en temel ve ayırt edici özelliğini teşkil etmektedir. 1912 yılında Arnavutluk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, devleti kuran devlet erkânı ve toplumun önde gelen Müslüman, Hıristiyan vb. dinî liderleri birçok temel ilke ve değerin korunmasına önem verdikleri gibi insanın temel haklarından biri olan inanç özgürlüğünün korunmasını da vurgulamışlardı. 1944 yılına kadar toplumun en temel özgürlüklerinden biri olan kendi dinî inançlarını hür bir şekilde yaşama imkânı, komünist rejimin kurulmasıyla vatandaşların elinden alınmıştır.

Ülkenin komünist rejime geçmesiyle, dinlere karşı her türlü baskı ve engellenme yaşanmaya başlamıştı. Arnavutluk'ta yaşayan dinî liderler, komünist rejiminin uygulandığı diğer ülkelerdeki uygulamalardan yola çıkarak, bu rejimin dinlere karşı sert bir tutum takınacağını öngörmüşlerdi. Komünist rejim, sadece laik bir yönetim şekli olmayıp aynı zamanda insanların hayatlarından dinî inançları yok edip ateist (inançsız) bireyselliği amaçlıyordu. Nitekim bu amaçla dinî liderlerin toplumdaki otoritelerini sarsıp onları etkisiz hale getirmeye çalıştılar ve bunun için onlara karşı çeşitli baskılar ve yeri geldiğinde de şiddet uyguladılar. 1967 yılında camilerin ve kiliselerin kapatılmasıyla Arnavutluk, insanların dinî inançlarını özgürce uygulanmasının yasak olduğu ve bu hakkı onların elinden alan dünyadaki tek ülke oldu.

Komünist rejimin dine karşı bu sert tutumunun sonuçlarından biri, Müslümanların kendi dinî inançlarını hür bir şekilde yaşamaları için ülkelerini terk etmek oldu. Bu nedenle Arnavutluk'tan ayrılanlardan biri Süleyman Gavoçi ve ailesidir. Ailesiyle birlikte Suriye'ye göç eden Süleyman Gavoçi, orada İslamî ilimler alanında eğitim alma fırsatı yakaladı. Süleyman Gavoçi, kendisini İslamî ilimlerde geliştirerek saygın Arnavut kökenli âlimlerinden biri oldu. Kitapları ve sohbetleriyle memleketinde yaşayan

Müslümanların İslamî bilgiler hususunda bilgilenmelerine katkı sağladı. Vehbi Gavoçi, çalışmalarıyla Arnavut dünyasında bilinmekle birlikte yazdığı Arapça eserlerle dünya âlimleri tarafından tanınmış ve tezimizde belirteceğimiz gibi âlimlerin takdirini de kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arnavutlar, Arnavut Âlimler, Vehbi Süleyman Gavoçi, Suriye, Fıkhî Kitaplar, Arnavut Fıkıhçılar.

Thesis Title : **The Life and Fiqh Works of Vahbi Sulajman - Ghavizhi**

Author : **Adnan Skenderi**

ABSTRACT

Albanians have been living for centuries in an inter-religious harmony and coexistence, which is now the main ethnic group of our nation. With the establishment of the Albanian state in 1912, in addition to many values that the men of the state paid attention to, including prominent Muslim and Christian clerics, one of these values was the freedom of religion, as one of the rights basic human beings in any democratic society. It was part of Albanian society until the establishment of the communist regime in 1944.

With the advent of communism, this process took a turn, as many Muslim and Christian clerics, who were aware and had warned of the struggle of Bolshevism and Communism against religion. The communist state was not a merely secular state, but a state that aimed at the complete denationalization of society and its transformation into an atheist society. In the first stage the violence exercised against the clergy by the communist regime limited its authority in the community and gradually made its existence impossible. Later, in 1967, the campaign for the closure of churches and mosques, made Albania the only country in the world without the rights and freedoms to practice religious beliefs.

This ban caused many Albanian Muslims to leave their country in order to be free to practice their free religion, one of these people was Shaikh Vahbi Gavizhi himself who left with his family. to Syria, where he would have the opportunity to be educated and receive religious knowledge to later become one of the most past Albanian scholars and contribute with his writings and lectures to raise Islamic awareness among his people.

Vahbi Gavizhi with his work and dedication, in addition to being known in the Albanian world, he also wrote a large number of works in Arabic, works which made

Vahbi Gavizhi famous even among the Arab scholars where we have also received some words of their praise for Shaikh Vahbi where we will write them even within the work.

Keywords: Albanians, Albanians scholars, Vahbi Sulajman Gavizhi, Syria,Fiqh Books, Albanians Fiqhists.

ÖNSÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

İnsana bilmediğini öğreten Allah'a sonsuz hamd-ü senâlar olsun. Sevgili Peygamber efendimize salâtü selâm ederiz.

Vehbi Süleyman Gavoçi, en saygın Arnavut kökenli ilmî şahsiyetlerden biridir. Arnavutlarda İslamî kültürün ve vatanseverliğin yaygınlaşması adına büyük katkıları olan Gavoçi'nin Arapça ve Arnavutça dilinde yaklaşık 50 kitabı ve yüzlerce değişik dergilerde çalışması vardır. Aynı zamanda birçok üniversitede hoca görevini icra etmiştir. Gavoçi, eğitimli ve vatansever bir ailede yetişmiş, Suriye ve Mısır gibi ülkelerde eğitim görmüştür. İslâm hukuku alanında ihtisaslaşmıştır.

Kahire'de Arapça ve İngilizce öğrenmiş, İslamî ilimler ve özellikle eğitim hakkında tahsil görmüştür. Gavoçi'nin hayatında eğitmenlik önemli bir yer tutar. Nitekim Halep'te kız lisesinde, Dımaşk, Riyad ve Medine Üniversitelerinde eğitmenlik (hoca) görevi yapmıştır. Medine Üniversitesinde ise bir dönem fakülte hocası olarak görev almıştır.

Tezimiz üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. İlk bölümde genel olarak Arnavutluk'ta İslâm dini hakkında bilgi verilecektir. Osmanlı Devleti'nde İslâm dininin yaygınlaşmasındaki katkıları ve son olarak Arnavutların Osmanlı sonrası dinî hayat hususunda yaşadıkları zorluklar ele alınacaktır. İkinci bölümde Vehbi Süleyman Gavoçi'nin hayatı ve kişiliğinden bahsedilecektir.

Üçüncü bölümde ise Gavoçi'nin Arapça ve Arnavutça yazdığı kitapları tanıtılacak, özellikle fıkıh alanında yazdığı kitaplar kısaca tahlil edilecektir. Gavoçi, komünist rejiminin ardından dinî ilimler bakımından kendilerini geliştirmiş olan gençlerin Arnavutluk'ta ve Arnavutların yaşadığı bölgelerde görev almasının çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Âlim ve vatansever olan Hacı Vehbi Süleyman Gavoçi, din eğitimi öğreticiliği, hitabeti, ilmiyle amel etmesi ve ilmî çalışmalarıyla ön plana çıkan bir şahsiyettir.

Ayrıca Gavoçi, ilmî çalışmaları ve İslâm'ı anlatma hususundaki tüm çabalarıyla en güzel bir şekilde memleketini temsil etmiştir.

Son olarak, eğitimimim süresince bana yardımcı olan tüm hocalarıma teşekkür ederim. Özellikle ders aşamasında olsun, bu çalışmanın hazırlık sürecinde olsun yardımlarını esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Fatih Yakar'a teşekkürlerimi sunarım.

Türkiye'ye geldiğim ilk günden bu çalışmanın bitimine kadar Türkçe konusunda bana yardımcı olan Cüneyt Nur hocama da çok teşekkür ederim.

Ayrıca bu çalışmayı yazmaya başlamadan önce konu hakkında benimle önemli ayrıntıları paylaşan Üsküp İlâhiyat Fakültesinden değerli hocam Dr. Tacedin Bislimi'ye de teşekkür etmek istiyorum. Desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen aileme de teşekkürü bir borç bilirim.

Kuzey Makedonya, 2022 Adnan SKENDERİ

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
Gös. Yer.	: Gösterilen Yer
b.	: İbn, bin
bkz.	: Bakınız
ed.	: Editör
ef.	: Efendi
ö.	: Ölüm
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı bilinmiyor
b.	: İbn, bin
r.a.	:Radiyallahu anhu

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **V**

ÖNSÖZ ..... **VII**

KISALTMALAR ..... **IX**

GİRİŞ ..... **XII**

I. BÖLÜM **1**

ARNAVUTLUK'TA İSLÂM **1**

1. Arnavutluk'ta İslâm Dininin Yayılması 1
2. Osmanlı Öncesi Dönemde Arnavutluk'ta Din 2
3. Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Din 4
4. Osmanlı Sonrası Dönemde Arnavutluk'ta Din 9
5. Arnavutluk'ta Devlet Sistemi ve Siyasi Durum 12

II. BÖLÜM **20**

VEHBİ SÜLEYMAN GAVOÇİ'NİN HAYATI VE KİŞİLİĞİ **20**

1. Hayatı 20
   1.1. Göç Dönemi 23
   1.2. Arnavutluk Ziyareti 25
2. Vehbi Süleyman Gavoçi'nin Hocaları 28
3. Müderrislik Dönemi 32
4. İslâm ve Arnavut Âlimlerinin Vehbi Süleyman Gavoçi Hakkındaki Düşünceleri 33

III. BÖLÜM **44**

VEHBİ SÜLEYMAN GAVOÇİ'NİN ESERLERİ **44**

1. Vehbi Gavoçi'ye Göre Davetin Değeri ve Sorumluluğu 44
2. Fıkıh Eserleri 48
   2.1. Arnavutça Yazdığı ve Tercüme Ettiği Fıkıh Eserleri 48
   2.2. Arapça Yazdığı Fıkıh Eserleri 54
3. Diğer İlimlerde Yazdığı Eserler 56
4. Diğer İlimlerde Arnavutça Yazdığı ve Tercüme Ettiği Eserler 56

5. Diğer İlimlerde Arapça Yazdığı Eserler 61
6. Arapça Yazdığı Kitaplarının Tanıtımı 62
7. Editörlük Çalışmaları ve Kitaplara Yazdığı Önsözler 76
SONUÇ 79
KAYNAKÇA 82
Kitaplar 82
Elektronik Kaynaklar 85

GİRİŞ

Arnavutluk, başlangıçta 1912 yılında bağımsızlığını kazanmış bir cumhuriyet devletiydi. Ahmet Zogoğlu'nun Cumhurbaşkanı olarak seçildiği 1925 yılına kadar bu işlevini sürdürmüş, Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra reformlara başlamış ve böylece Ağustos 1928'de yeni bir anayasa değişikliğine gitti. Anayasa, cumhuriyetçi hükümet biçiminin kaldırıldığı ve cumhurbaşkanının kral olduğu bir düzene evrildi.

Ahmet Zogoğlu, kral olduktan sonra farklı dinlerin devlet içindeki etkisini azaltmayı amaçlayan bir laiklik politikası başlatmış, inançları devlete bağımlı kılmaya çalışarak devlete garantör rolünü üstlendirmiştir.

Böylece Arnavutluk'ta okullarda din öğretimi yasağı başladı. Bu, Vehbi Süleyman Gavoçi'nin babası için tahammül edilemez bir durumdu, bu nedenle durumun her geçen gün kötüye gittiğini gören Süleyman Gavoçi, ülkeyi terk etmeye karar verdi. 1937'de Şam'a giderek oraya yerleşti ve toplumla entegre olup dinini özgürce yaşamaya başladı. Arnavut âlimler arasında en seçkin ve bilgili kişilerden biri olan âlim Vehbi Gavoçi'nin entelektüel hayatı buradan başlamaktadır.

Arnavutluk, küçük bir ülke olmasına rağmen, her zaman dünya çapında tanınmasını sağlayan aydınlar ve âlimler yetiştirmiştir. Bu aydınlar arasında, İslâm kültürüne ve genel olarak Arnavut milli davasına özel katkılarda bulunan en önde gelen Arnavut şahsiyetler içinde saygıdeğer âlim Vehbi Süleyman Gavoçi de vardır. Arapça ve Arnavutça yayınlanan yaklaşık 50 eserin ve Arap dünyasının en popüler dergileri ve gazeteleri olan, "Menar", "el-Beyan", "Dave", "Menarü'l-İslâm" vb. yayınlarda 400'den fazla makalenin yazarıdır. Ayrıca çeşitli üniversitelerde öğretim üyesi olarak çalışmıştır.

Vehbi Gavoçi, sadece Suriye'nin içinde değil, dışında da ihtiyaç duyulan her yerde konferanslar ve dersler verdmektedir.

Arnavutların bulunduğu yerlerde de ders vererek hem milli ruhu hem de dinî duyguları canlı tutmaya çalıştı. Gavoçi, babasının 1958'de vefatından sonra, Suriye'de babasının imamlık ve vaizlik görevi yaptığı ve kendisi tarafından yaptırılan el-Divaniye mahallesindeki "Arnavut Camii"nde ders vererek onun yerini almıştır. Hacı Vehbi, bu camide üç yıl imamlık ve hatiplik yaptıktan sonra "Şemsiye", "Randa" ve "Lalabaşa"

camilerinde ders verdi. 1966 yılında Suriye'den diğer Arap ülkelerine de kısa ve uzun süreli ziyaretleri oldu. Aynı yılda Suudi Arabistan'daki Riyad Üniversitesine öğretim görevlisi olarak atandı, ardından 1971 yılına kadar 5 yıl süreyle Medine'de profesör olarak hocalık yaptı.

İslâm'a ve Müslümanlara karşı "Haçlı Seferi" olarak nitelendirdiği komünist sistemden sonra, Arnavutluk'ta İslâm'ın çağrısını yeniden canlandırmak ve İslâm dinine derinden bağlı çalışkan genç âlimlere yetiştirmeye gayret eden ilk âlimlerdendir.

Onun tavsiyesi her zaman dinin korunması ve genel olarak dünyada ve özelde Arnavutluk'ta İslâm'ın tanıtılması üzerineydi. Arnavut öğrencileri tarafından aktarılan ve onlara hitap ettiği öğütlerinden birisinde şöyle diyor: "İslâm derslerini laik okullara sokmaya çalışın, çünkü inancı olmayan toplum yok olmaya mahkûmdur." Büyük Arnavut İslâm âlimi Vehbi Süleyman Gavoçi, hareketli bir yaşam ve yüce İslâmî değerlerin tanıtımı faaliyetlerinden sonra, 19 Şubat 2013 akşamı Birleşik Arap Emirlikleri'nde 90 yaşında vefat etti.

I. BÖLÜM

ARNAVUTLUK'TA İSLÂM

1. Arnavutluk'ta İslâm Dininin Yayılması

İslâm'ın dünyaya ve Balkanlara nasıl yayıldığı, günümüzde dâhi tartışılan konuların başında gelmektedir. Doğru bir sonuca ulaşılması için konunun tarih, kültür, sosyoloji, dil, arkeoloji gibi farklı açılardan tahlil edilmesi gerekir. İslâm'ın Balkanlarda yayılışının çarpıtılmasına öncülük edenlerin son yüzyıllarda bölgede etkili olan Haçlı zihniyeti ve Panslavizm ideolojisini destekleyenler olduğu söylenebilir.

İslâm dininin Balkanlarda yayılmasının incelenmesini zorlaştıran bazı hususlar vardır. Bunlar arasında kapsamlı ve kuşatıcı açılardan analizlerin olmaması veya yetersiz (kısmî) olması, İslâm'ın bölgeye yayılması konusundaki belgelerin eksik olması ve önyargıyla konunun ele alınması gibi hususlar zikredilebilir.[1]

Ayrıca İslâmofobi'nin etkisiyle dünyanın bir kısmı ve Balkanlarda bir kesim, Müslümanların siyasî güce ulaşmaları halinde totaliter ya da teokratik bir rejim oluşturacakları ve insan hak ve özgürlüklerini kısıtlayarak toplumu Orta çağ karanlığına döndüreceklerini iddia etmektedirler.

Bu bakış açısından etkilenen Arnavut aydınlarının önde gelenlerinden biri olan İsmail Kadare[2], İslâm'ın Balkanlarda yayılışı hakkında şöyle demektedir: "Avrupa'yı iki kez kaybetmiş bir ülkedenim. İlki, 15. yy. Osmanlı Devleti tarafından tüm Balkan

[1] Ali Basha, *Islami në Shqipëri gjatë shekujve*, Tiranë-2012, s. 17.

[2] 1936'da Cirokastra'da doğdu, çağdaş Arnavut yazarlardan biri, akademisyen, Halk Meclisi'nin eski milletvekili (1970-1982) ve Demokratik Cephe başkan yardımcısıydı. Bir yazar olarak düzyazıda (nesir) üstünlüğünü göstermiştir, aynı zamanda ciltler dolusu şiir ve deneme yayınlamıştır. Genç yaşta şiirler yazmaya başladı, daha sonra o şiirlerle ünlü oldu, ardından düzyazılarıyla önemli Arnavut nesir yazarı olarak seçildi. Eserleri bugüne kadar yaklaşık 45 farklı dile çevrilerek Arnavut edebiyatının dünyadaki başlıca temsilcisi olarak tanındı.

devletleri işgal edilmesi, ikincisi ise 1944 yılında bölgeye komünist diktatörlüğün hâkim olmasıdır."[3]

Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki tahribatını bilmesine rağmen Rexhep Doçi[4], Orta Çağ'da İlirya-Arnavutluk topraklarının Hıristiyanlaşmasını "medenîleşme" (gelişim) olarak nitelendirmektedir. Buna ilaveten Slav akınlarının, Bulgar, Bizans ve Sırp yönetiminin bölge halkına yaptıkları zulümleri görmezden gelmekte, fakat ilginç bir şekilde Osmanlı Devleti'nin fetihlerini ve böylece İslâm'ın bölgeye yayılmasını "vahşet" olarak nitelendirmektedir.[5]

Arnavutluk'ta İslâm'ın yayılmasının ve toplumun İslâm'a yönelik tutumunun daha tutarlı bir şekilde incelenmesi için şöyle dönemsel bir ayırım yapılabilir:

a. Osmanlı öncesi dönemde Arnavutluk'ta din,
b. Osmanlı döneminde Arnavutluk'ta din,
c. Osmanlı sonrası dönemde Arnavutluk'ta din.

Her dönemin kendine has özellikleri vardır. Nitekim Osmanlı öncesi dönemi hakkında bilgi verildiğinde, Balkanlarda İslâm dininin varlığını ispat etme çabasını güden düşünürlere yer verilecektir. Osmanlı dönemi incelendiğinde ise siyasî, sosyal ve ekonomi gelişmeler çerçevesinde Balkanlarda İslâm'ın nasıl yayıldığı ortaya konulmaktadır. Bu başlıkta Arnavutların İslâm'ı neden kabul ettiklerine dair sorulara cevap bulmaya çalışacağız. Buna ilaveten Arnavutların İslâm'ı kabul ettiği gerçeğini görmezden gelmek isteyenlerin düşüncelerine yer verip tutarsızlığı ortaya konulacaktır.

2. Osmanlı Öncesi Dönemde Arnavutluk'ta Din

Osmanlı öncesi dönem ile İslâm'ın ortaya çıkışından 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan zaman dilimi kastedilmektedir. Orta çağ olarak da ifade edilen dönem hakkında çok fazla belge olmamasına rağmen yine de bazı belgeler ve sözlü gelenek günümüze kadar ulaşmıştır.

---

[3] Nexhat Ibrahimi, *Islami në trojet Iliro-shqiptare gjatë shekujve*, Logos-A, Shkup-1998, s. 23.

[4] Kosova'nın Klina şehrinde doğan Rexhep Doçi, yaklaşık kırk beş yıl Priştine Albanoloji Enstitüsünde çalışmıştır. Dilbilimi alanında (onomastik) 10 bilimsel eser yayınlamıştır. Arnavutça ve diğer dillerde toplam yüz otuz bir (131) eseri vardır.

[5] https://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=547, 15.07.2021.

Avrupa ve Balkanların İslâm medeniyetiyle tanışmasının, esas olarak Batı'dan Endülüs (günümüz İspanya'sı), Güney'den Akdeniz/Sicilya ve Kuzeydoğudan Macaristan bölgesinden gerçekleşmiştir. Bu tanışmanın kahir ekserisi tâcirler, gezginler, askerler, siyasî elçiler, dini yaymayı amaçlayan (şeyh gibi) kişiler ve bireysel ve kitlesel göçler vesilesiyle olduğu söylenebilir. Böylece Avrupa ve Balkan toplumlarında İslâm dininin bir kültür, düşünce ve medeniyet olarak yaygınlık kazanmasına öncülük edilmiştir.

Arnavutların yaşadığı bölgenin jeostratejik konumunun bir sonucu olarak, çoğunlukla ticarî ve ekonomik nedenlerden dolayı (bazen savaşlar nedeniyle askerler vasıtası ile) bölgede yaşayan halk İslâm dinine mensup olanlarla iletişime geçmişlerdir.

8. ve 12. yüzyıllar arasında Mısır ve Afrika Müslüman devletleri ve toplumları ticaret yapmak, kültürel ve siyasî etkileşimde bulunmak ve dini yaymak gibi birtakım sebeplerle Kotor, Tivar, Raguza, Rosin, Riyeka, Sisak gibi Adriyatik'in limanlarındaki kentlerine seyahat etmişlerdir. Aynı zamanda Dıraç, İşkodra, Avlonya, Ülgün gibi Arnavut bölgelerinin kıyısında bulunan liman şehirlerine de ulaşmışlardır.[6]

Bu etkileşimin sonunda bazı Müslüman kişiler, yaşam tarzı veya kölelikten ötürü bu bölgelerde yaşamaya başlamışlardır. Bu şekilde farklı kültürle dinî birikimler etkileşim halinde olmuştur. Böylece Endülüs'ün fethinden sonra 8. yy.'dan itibaren ve Sicilya'ya 9. ve 11. yy.'dan sonra Müslüman tâcirlerin Balkanlara gelmeleriyle Arnavutların İslâm dinini tanıdıkları çok erken döneme dayandığı belirtilebilir.[7]

Nitekim 9. ve 10. yüzyıllar arasında Arap Müslüman tüccarlar aracılığıyla Balkanların farklı bölgelerinde ve Arnavutların yaşadığı yerleşimlerde küçük camiler ve mescitler inşa edilmiştir. Bölgeye tâcirlerin yanında meşhur coğrafyacı İdris'in de ziyaret ettiği kaynaklarda mevcuttur. İslâm'ın peyderpey yayılmasına rağmen Osmanlı Devleti'nden önce bu bölgede Müslümanlar her zaman azınlık konumunda olmuşlardır.[8]

Osmanlı öncesi dönemde İslâm'ın Arnavutların yaşadığı bölgelerde yayılması hakkında düşünürler birkaç faktör belirtmektedirler. Bu faktörler, Arnavut topraklarının

---

[6] Nexhat Ibrahimi, *Islami në trojet...,* s. 25.

[7] Ali Basha, *Nëpër gjurmët e Islamit,* Tiranë-2005, s. 48.

[8] Nexhat Ibrahimi, *Islami në trojet...,* s. 25.

coğrafi konumundan dolayı Müslüman tüccarların bölgeye uğraması, dini yaymak amacıyla bazı Müslümanların bölgeye yerleşmesi ve askerî temaslardır. Faktörlerin sıralamasına bakıldığında askerî şık en son faktörlerdendir. Çünkü Osmanlı dönemi öncesinde bölgede Müslümanlarla diğer topluluklar arasında savaş olmadığı bilinmektedir.

İslâm dininin Balkanlarda ve Arnavutların yaşadığı bölgelerde Osmanlı dönemi öncesinde az da olsa bir zorlama olmaksızın yayıldığı ifade edilebilir. Bu yüzden bu dönemde İslâm'ın yaygınlaşma faktörleri incelendiğinde ahlakî, kültürel, ekonomik etkenlerin araştırılması isabetli olacaktır.[9]

Balkanlarda İslâm'ın yayılmasında çok önemli role sahip olan dervişler, önemli gördükleri yerlerde yerleşmiş ve tekke ve zaviyeler inşa etmişlerdir. İlk dönemlerde han gibi hizmet veren tekkeler, daha sonra İslâm'ı yayma görevini yapan kuruluşlar olmuşlardır. Tekkelerin etkisi özellikle Doğu Rumeli'de, Trakya ve Kuzey Makedonya'da öne çıkmaktadır.

Müslüman tüccarların, seyyahların, âlimlerin ve mutasavvıfların Osmanlı Devleti'nin Balkanları fethinden önce çok erken dönemlerde Balkan şehirlerine geldikleri görülmektedir. Fetihten sonra İslâm dini ve medeniyeti daha hızlı bir şekilde yayılmıştır.

3. Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Din

Osmanlı dönemi derken kastımız, 1371 yılında gerçekleşen Çirmen Muharebesi'yle Osmanlı ordusunun Balkanlara ilk nüfûzları ve 1389 Kosova Muharebesi'nden Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilişine kadarki süredir. Osmanlı Devleti'nin Balkanları fethetmesiyle birlikte Balkanların en kalabalık halklarından biri olan Arnavutlar ile birçok açıdan bağları günümüze kadar sürecek olan ilişkiler kurulmuştur.[10]

Osmanlı Devleti'nin fethinden önce Arnavutluk'ta siyasî durumun düzensiz olduğu görülmektedir. Nitekim ülkenin büyük bölümü feodaller tarafından yönetiliyordu ve ülke toprakları bir nevi bölünmüştü. En güçlü Arnavut feodallerin özerk bölgeleri

---

[9] Sami Frashëri, *Përhapja e Islami*, c. III, Shkup 1993.

[10] Nexhat Ibrahimi, *muslimanët në ballkan dhe e ardhmja*, Prishtinë 2016, s. 7.

bulunmaktaydı. Nitekim Karl Topia tarafından "Dıraç", "Epir", kuzey bölgesinde "Blashay", Teodor Muzak'un ve Beratlıların Berat civarındaki iki yer, özerk bölge olarak yönetilmekteydi. Bazı Arnavut prenslerinin de katıldığı 1389'da Kosova Muharebesi'nin ardından bölgedeki feodal yapının bölünmesi arttı.[11]

Arnavutluk dâhil Balkan bölgesi Osmanlı Devleti'nin fethine kadar Bizans İmparatorluğu, Macaristan Krallığı, Malta, Habsburg Monarşisi ve Vatikan'ın gibi güçlü devletlerin etkisi altındaydı. Hatta devletin, siyasî ve ekonomik olarak doğrudan bu ülkelere bağımlı oldukları söylenebilir. Özerk olan bölgeler kendi çıkarlarına göre bu devletlerle iletişim hâlindeydiler.

Yerel kişiler tarafından körüklenen ve gün geçtikçe artan bölünmeler, bir plana ve amaca göre şekillenmemekteydi. Bu yüzden birçok anlaşmazlık da ortaya çıkmıştır. Anlaşmazlıkların giderilememesi ve haklı olup daha zayıf konumda olanları Osmanlı Devleti'nden yardım istemeyi itmiştir. Nitekim özerk bölgeler arasındaki anlaşmazlıklardan en çok zarar gören kesim kırsal nüfus olmuştur. Sayısız bölgesel savaşlar nedeniyle hem maddi hem de insan sayısı bakımından masun kesim ezilmiştir. Şehirler de savaşlardan dolayı harabeye dönüşmüştür. İnsanların gelir kaynağı olan tarımın, zanaatların ve özellikle ticaretin bu savaşlardan ve anlaşmazlıklardan dolayı sekteye uğraması kaçınılmazdı. Buna ilaveten o dönemde yaşanan salgın hastalıklar, sel ve kuraklık gibi doğal afetler, durumu vahimleştirmiştir.[12]

Toplumsal açıdan da benzer bir durum vardı. Bölgede Hıristiyan (Katoliklik, Ortodoks), Bogomilizm ve daha küçük gruplaşmalarla toplum heterojen bir hâldeydi. Edebiyat, sanat, mimarî gibi alanlarda ilgilenenlerin sayısı çok azdı. Soylular ve az sayıda bazı kiliselerde gören yapan din görevlileri yer alıyordu.

Maddî ve mânevî açıdan kaotik olan durumla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, Arnavutların yaşadığı bölgelerde üç aşamalı bir strateji uygulamıştır:

1. İnsanların Osmanlı Devleti'ni ve yöneticisi olan Sultan'ı tanıması ve yıllık cizye (vergi) vermesi gerekmektedir.[13]

---

[11] Ali Basha, *Nëpër gjurmët…,* s. 78.

[12] Gös. Yer.

[13] Nexhat Ibrahimi, *Muslimanët në ballkan…,* s. 8.

2. Osmanlı ordusu, ülkenin bazı stratejik noktalarında askerî konuşlandırna yaparak bölgeyi kontrol altına almıştır. Gerekli durumlarda müdahaleler, buralardan yapılmıştır. Bunların bir kısmı müttefiklerin isteği üzerine aralarındaki çatışmaları söndürmek için müdahalelerdir.[14]
3. Zikredilen şartları ihlal eden veya Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmeyen bölgelere müdahale edip şartları yerine getirmeleri sağlanacaktır.[15]

İslâm'ın Balkanlara girişi bağlamında zikredilmesinde fayda olan çeşitli olaylar vardır. İlki, 1371 yılındaki Çirmen Savaşı ve Osmanlıların Balkanların çoğuna nüfuz ettiği 1389'deki Kosova Savaşı'dır. Osmanlı Devleti'nin yasal yönetim şekliyle bu toprakları bizzat kendileri yönetmemişlerdir. Önceki yöneticiler tarafından idare edilmesine izin verildi. Ancak bu izin merkezi otoritenin yani sultanın tanınması şartıyla yapıldı.

Kısa zaman içinde anlaşmazlıkların ve çatışmaların çoğalması, yoksulluğun artması ve kötü yöneticilerin yanlışları, bölgedeki insanların genel olarak durumunun kötüleşmesiyle sonuçlandı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, idareye bizzat dâhil olmaya başladı. Böylece 1392 yılında Üsküp şehri alındı. Üsküp'te malî, ticarî, tarımsal ve diğer alanlarda destek ve yardımlar çoğaldı. Ayrıca bu dönemde İslâm kültürünün önemli yapıları olan camiler, mektepler, medreseler, hamamlar, imaretler, kütüphaneler, hanlar inşa edilmeye başlandı. II. Murat (1421-1451) ve II. Mehmet zamanında (1451-1481) Bizans, Arnavutluk, Kosova, Bosna Krallığı, Sırp Prenslikleri ve 1526'deki Mohaç muharebesiyle Belgrad ve Macaristan fethedilmiştir.[16]

Barbar olan Slavlar ise Ortodoksluğu kabul etmeyen Arnavutlara farklı işkenceler uygulamaktaydılar. Arnavutlar, Osmanlıların dinlere karşı hoşgörüsünü müşahede ettikten sonra Osmanlı Devleti'ni kolayca kabul etmişlerdir. Hatta bazı bölgelerde Osmanlılar kurtarıcı olarak beklenmiştir.[17]

---

[14] Nexhat Ibrahimi, *Muslimanët në ballkan…,* s. 8.

[15] Gös. Yer.

[16] Gös. Yer., s. 9

[17] Ali Basha, *Islami në Shqipëri…,* s. 63.

Osmanlı yönetiminin hüküm sürdüğü dönemde (1385-1912), Arnavutların peyderpey din olarak İslâm'ı seçtikleri görülmektedir. Özellikle şehirlerde yaşayan Müslümanların güzel örnekliğinin ve İslâm medeniyetinin şehir yapılanmasının etkisiyle Arnavutlarda İslâm dinini benimseme oranı artmıştır. Şu hususun altı çizilmelidir: Osmanlı Devleti, Balkan toplumunu İslâm'ı kabul etmeye zorlamamış, hoşgörüsüyle örnek olmuş ve böylece İslâm dinini tebliğ etmiştir.[18]

İsmail Morina, Osmanlı hâkimiyeti döneminde Balkanlarda İslâm'ın yayılmasında şiddete başvurulmadığını anlatmak için Çiro Truhelka'nın şu sözlerini aktarmaktadır: "*İslâm'ın zorla yayıldığı görüşü yanlıştır. Bu iddiayı çürüten sayısız kanıtlar mevcuttur. Sadece tek bir tanesinden bahsetmek gerekirse, Balkanlara İslâm şiddetle yayılmış olsaydı, 19. yüzyıla gelindiğinde Balkanlarda hiçbir Hıristiyan kalmazdı ve hiçbir kilise veya manastır bulunmazdı.*"[19]

Konuyla ilgili Aristiz Kola "*Arvanitas*" adlı kitabında şöyle diyor: "*Arnavutların şiddet yoluyla din değiştirdikleri görüşü keşişlere aittir. Tarihçilerin bu iddiayı savunmaları hiç de hoş kabul edilmemelidir. Türkler tarafından şiddet kullanarak din değiştirme asla gerçekleşmemiştir*''.[20]

Osmanlı döneminde Balkanlarda inşa edilen hanları, hamamları, Arnavut kaldırımlı sokaklar, çarşılar Doğu mimarisinin gelişimine de katkı sağlamıştır. Osmanlı döneminde Arnavutların yaşadığı bölgelerdeki mektepler ve medreselerde hem dinî hem de diğer ilimler okutulmuştur. Camilerin çoğu, Müslüman Arnavutlar tarafından yapılmıştır. Böylece Arnavut tarzı camilerin ortaya çıkmaya başladığını ifade edebiliriz. Buna örnek Ethem Bey Camii'dir.[21]

---

[18] INSTAT Genel Müdürü Ines Nurya'nın 2011 Nüfus ve Konut Sayımının ana sonuçlarının sunumu sırasında yaptığı konuşma.

[19] Qemajl Morina, *E Vërteta Dhe Paragjykimet Për Islamin Në Botë dhe Ndër Shqiptarët, Feja Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët*, Prishtinë 1995.

[20] Aristidh Kola, *Arvanitasit*, Tiranë-2002, s. 16.

[21] Ali Basha*, Islami në Shqipëri…,* s. 63.

Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nde birçok ayrıcalığa sahiplerdi. Nitekim Arnavut vezirler, paşalar, yeniçeri ve devler adamları olmuştur. Zikredilmesi önem arz eden bir nokta da İstanbul Üniversitesinin ilk rektörünün Arnavut asıllı Hasan Tahsin olmasıdır.[22]

18. yüzyılda Arnavutlar kitlesel olarak İslâm dinini kabul edip Müslüman olmuş ve Osmanlı Devleti'ndeki diğer toplumlarla barış içinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Osmanlı'nın son döneminde, daha doğrusu kendi topraklarını korumak için 1845-1912 yılları arasında "Arnavut Ulusal Uyanışı" (Rilindja Kombëtare Shqiptare) oluşmuştur. Ancak Tanzimat[23] reformlarının da etkisiyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda isyanlar baş göstermeye başladı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1878 yılında Bosna'yı işgal etmesiyle Yunan, Sırp, Bulgar ve Romanya devletleri kurulup Osmanlı Devleti'nden ayrıldılar.[24]

Bu dönemde Arnavutlar, Osmanlı idaresinden kalan tek milletti. 10 Haziran 1878 yılında Prizren'in Bayraklı Camisi'nde "Prizren İttifakı" toplantısı düzenlendi. Prizren İttifakı'na meşhur Müslüman şahıslar ve âlimler katıldı. Prizren İttifakı'nın ilk kararları İlyas Paşa Çoku'nun başkanlığındaki toplantıdan sonra Kararname'de ilân edildi. Belgede Arnavut liderlerin, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma ve Arnavutların yaşadığı bölgelerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmama kararlılığı vurgulanıyordu. Fakat İttifak'ın hedefleriyle şartlar ve bölgedeki iç kargaşalardan dolayı gerçekleşenler farklılıklar gösterdi.[25]

---

[22] *Hasan Tahsini një figurë madhore e gjithë kombit,* http://www.arkivalajmeve.com/Hasan-Tahsini-nje-figure-madhore-e-gjithe-kombit.1046860262/, 04.08.2021.

[23] Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839'da başlayan ve 1876'da Birinci Meşrutiyet dönemiyle sona eren bir reformlar dönemiydi. Tanzimat dönemi, radikal dönüşümler değil, imparatorluğun sosyal ve siyasi temellerini modernize etmek ve sağlamlaştırmak amacıyla başladı. İmparatorluğu modernize etmeye ve toprak bütünlüğünü iç milliyetçiliklere ve dış istilalara karşı savunmaya yönelik çeşitli girişimlerle karakterize edildi. Reformların amacı, imparatorluğun içindeki milliyetçi hareketleri daraltmak amacıyla imparatorluğun çeşitli etnik grupları arasında Osmanlıcılığı teşvik etmektir.

[24] *Historia e lidhjes së Prizrenit* https://www.shqiperia.com/Historia-e-Lidhjes-se-Prizrenit.23275/, 04.08.2021.

[25] *Historia e lidhjes së Prizrenit* https://www.shqiperia.com/Historia-e-Lidhjes-se-Prizrenit.23275/, 04.08.2021.

1899 yılında ise "İpek (Peja) İttifakı" gerçekleşti. Fakat 1908'den 1912 yılına kadar meydana gelen ayaklanmalar, Arnavutluk'un yaklaşık 500 yıllık Osmanlı'dan ayrılmasıyla sonuçlandı. Bu ayaklanmaların ardından "Manastır Kongresi" de yapıldı. Bu kongrede Arnavut alfabesinin Arap harfleriyle değil, Latin harfleriyle olması gerektiğine karar verildi.[26]

4. Osmanlı Sonrası Dönemde Arnavutluk'ta Din

20. yy.'da Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmesinden günümüze kadar olan süre, Osmanlı sonrası dönem olarak ifade edilebilir. 19. yy.'dan sonra Osmanlı Devleti'nin üzerinde Avrupa'nın siyasî, ekonomik, askerî ve toplumsal hareketlerinin baskısı vardı. Hâlihazırda güçlenmiş Avrupa, tüm ülkelerde olduğu gibi Balkanlarda da aktif bir role ve etkiye sahipti. Özellikle 1878 yılında gerçekleşen "Berlin Kongresi" ve buna benzer (Paris, Lonra vs.) kongreler ve anlaşmalar, Avrupa'nın Balkanlarda daha etkili olmasını ve Balkanların geleceğini inşa etme olanağı sağladı. Balkanlarda yaşayan Müslümanlar ise kendi kendilerini örgütlemekle yetindiler. Ancak bu örgütlenmelerdeki dinî, ahlâkî ideolog ve liderlere, kuşku ve endişeyle bakılmaktadır.[27]

Bu gelişmelerle yüzleşen yerli halk yeni bir toplumsal düzende yaşamaya başladılar. Nitekim Balkan Müslümanları, Hristiyanlar, ateizm ve daha aşırı modernist bakış açısına sahip olanlar arasında yaşam mücadelesini sürdürdüler. Yugoslavya'da yaşayan Müslüman Arnavutlar, Boşnaklar ve başka etnik kökenlerden olanlar, Arnavutluk, Romanya, Yunanistan ve Bulgaristan devletlerindeki Müslümanlara kıyasen daha kolay dinî geleneklerini korudular. Müslümanların siyasî ve ekonomik güçleri olmadıkları için toplumu yönlendiren kültüre yön vermekten çok bireysel olarak geleneklerini muhafaza etmekten başka çareleri ve güçleri yoktu.[28]

Tüm bu zor şartlara rağmen Balkan Müslümanları, güçleri nispetinde İslâm'ın değerlerini yaşamaya ve genç nesillere aktarmaya gayret ettiler. İslâmî değerlerin korunmasında, her ülkede kurulan İslâmî kuruluşların önemi büyüktür.

---

[26] INSTAT Genel Müdürü Ines Nurya'nın 2011 Nüfus ve Konut Sayımı'nın ana sonuçlarının sunumu sırasında yaptığı konuşma.

[27] Nexhat Ibrahimi, *Muslimanët në ballkan…,* s. 15.

[28] Nexhat Ibrahimi, *Muslimanët në ballkan…,* s. 15.

Nitekim camilerde ve dinî merasimlerdeki vaazlar ve dersler, medreselerde yetiştirilen öğrenciler ve dinî kitapların neşredilmesiyle İslâm dini bölgede varlığını devam ettirmiştir.

Arnavutluk, 1912 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Bu döneme "Arnavut Millî Uyanışı (Rilindja Kombëtare)" da denilmektedir. Bu süreçten sonra vilayetler aracılığıyla yönetilen bölgelerin birleştirilmesiyle, daha sağlıklı yönetilebileceğini öngören dinî liderler, bağımsızlığı desteklemişlerdir. Böylece halk ve devlet için istikrar dönemi başlamış bulunmaktaydı.[29]

Örnek olarak, İpek Camii imamı olan Hacı Zekâ'nın, dört vilayetin birleştirilmesini amaçlayan "Besa" cemiyetini kurulması verilebilir.[30] Ayrıca Hafız Maliq Tanuşa'nın Arnavutluk'un bağımsızlığına ilk katkı verenlerden biri olduğu zikredilebilir.[31] Arnavutça dili hareketinin lideri olarak seçilen Hacı Vildani ise, Latin alfabesinin kullanılması için dinî açıdan hiçbir engel olmadığını, belki Arnavutça dilinin öğrenilmesi için kolaylık sağladığını belirtmektedir.[32]

Arnavutların bağımsızlık hareketinin başında olan birçok liderin yanında azımsanmayacak kadar Müslüman din adamlarının yer aldığı bilinmektedir: Hafız Hysen Zemblaku, Hacı Vehbi Dibra, Hafız İbrahim Dalliu, Hacı Hysni Dalliu, Hafız Şerif Langu, Gani Fraşıri, Hafız Hasan Mezya, Ferid Vokopola, Aluş Fraşıri, Şeh Ahmet Pazari ve diğerleri buna örnek verilebilir. Bu önemli şahsiyetler devletin yapılanmasına ve eğitim sistemine büyük katkı sunmuşlardır.[33]

Nitekim 28 Kasım 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlık bildirgesini imzalayan ilk Arnavut Senatosu Başkanı ve yeni kurulan ülkenin Başmüftüsü olan H. Vehbi Dibra, bağımsızlığın ve bayrağın şeriata aykırı olmadığı fetvasını da yayınlamıştır.[34] Bu fetva

---

[29] https://www.islamgjakova.net/artikulli.php?id=2126, 29.08.2021.

[30] https://www.islamgjakova.net/artikulli.php?id=2126, 29.08.2021.

[31] Revista "*Zani i naltë*", Nëntor-1937, sy. 11, s. 336.

[32] Revista "*Zani i naltë*", sy. 11, s. 338.

[33] https://www.islamgjakova.net/artikulli.php?id=2126, 29.08.2021.

[34] Qazim Xhelili, Vehbi Dibra, *Personalitet dhe veprimtar i shquar i lëvizjes kombëtare*, Tiranë 1998, s. 27.

ile bağımsızlık dinen meşrulaştırılmış ve Arnavutların başına gelebilecek zararlar def edilmiştir.

Bağımsızlık hareketinde İslâm din adamlarının tutumunun ne kadar önemli olduğunun önemli bir göstergesi de İsmail Kemali'nin 30 Mart 1913'te Arnavutların haklarını savunmak için Avrupa'ya gittiğinde vekil olarak H. Vehbi Dibra'yı bırakmasıdır.[35]

1912'de İhtiyarlar Heyeti (ilk Arnavut Senatosu) başkanı olarak seçilen H. Vehbi Dibra, Mayıs 1913 yılında Luigj Gurakuqi'nin önerisi üzerine meclis tarafından Arnavutluk İslâm Dinî Birliği'nin (Komunitetit Mysliman të Shqipërisë) başkanlığına getirildi. Müslüman din adamları devletin idaresinde de aktif roller almışlardır. Nitekim Zeyber Hallulli, sadece müftü olarak değil, aynı zamanda 1912 yılında İhtiyarlar Heyeti tarafından atanan başkent Tiran'ın ilk belediye başkanı olarak da bilinmektedir.[36]

Sonuç olarak, Müslüman din adamları ve liderleri, Arnavutluk'un bağımsızlık faaliyetlerindeki aktif rollerinden dolayı Arnavut Milli Uyanışı'nı ve toplumu siyasi açıdan organize eden önderlerin önde gelen şahsiyetler arasında yer almaktaydılar. Vehbi Dibra'nın Arnavutluk'un Başmüftülüğü'ne seçilmesinden hemen sonra, Müslümanların dinî hayatlarını organize eden görevlileri ve faaliyetleri koordine etmesi buna örnek verilebilir.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak 1923 yılına kadar Arnavutluk'ta İslâm liderinin olmadığı ve 1922 yılında Halifelik'ten ayrılma girişimlerinin başladığı iddialarını çürütmek yeterli görülmektedir. Gerçekte ise 1920'li yıllarda Arnavutluk'ta İslâm'ın organize edilmesinin ulusal temele dayanarak yeniden düzenlediğidir. Ayrıca dönemin belgelerine dayanarak, Arnavutluk'taki İslâmî örgütlerin 1912 yılından beri bağımsızlık ve Hilafet'ten ayrılma süreçlerinin devam ettiği görülmektedir. 1923 yılında ilk İslâm Kongresi düzenlendiğinde ise Halifelik'ten resmen ayrılış gerçekleşmiştir.[37]

---

[35] Arian Kadriu, Qazim Xhelili, "*Revista Perla*", sy. 3-4, *Vehbi Dibra, figurë komplekse e personalitetit të shquar mysliman dhe lëvizjes kombëtare*, Tiranë 2003, s. 47.

[36] Gazeta "*Tirana Observer*", Tiranë, tr. 16. janar 2007.

[37] Ali Basha, *Rrugëtimi i fesë islame në Shqipëri (1912-1917)*, Tiranë 2011, s. 20.

1925 yılında Arnavutluk Cumhuriyeti ilan edilip Amet Zogu Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhurbaşkanı 1928 yılının Ağustos ayında anayasal değişiklik yaptı, cumhuriyetten ayrılıp krallığa geçiş yaptı ve kendisini kral ilan etti.[38]

Amet Zogu'nun rejiminde resmî bir din yoktu. Zogu, dinlerin etkisini azaltmayı amaçlayan bir laiklik politikası izledi. Aynı zamanda devlet eliyle farklı yöntemlerle dinlerin sıkı kontrolü yapılmıştır. 1925 yılından itibaren devletin; İslâm dini ve diğer dinleri kontrol altına alma çabalarının bir sonucu olarak dinlerin toplumdaki etkileri konusunda köklü değişiklikler gerçekleşti. Durumu fark eden Arnavut Müslümanlar, I, II ve III. Müslüman Kongre'lerini düzenlemeye başladılar. Kongrelerde, kadınların peçe takmasının yasaklanması, şeriatın kademeli olarak kaldırılması, siyasetle uğraşan din görevlilerine karşı intikam alınması, medrese ve camilerin kapatılması, camilerin devlet tarafından işgal edilmesi ve zorla alınması gibi konular ele alınmıştır. 1976 yılına kadar devletin dinlere karşı negatif tutumu devam etti. 1976 yılında ise Arnavutluk'ta din tamamen yasaklandı.[39]

5. Arnavutluk'ta Devlet Sistemi ve Siyasi Durum

1920'lerden ve 1930'lara kadar süren dine karşı ideolojik propaganda ve farklı şekillerdeki baskıların son merhalesi, dinin yasaklanmasıydı.

Müslümanlar ve özellikle Müslüman toplumun önderleri olan din adamları, komünist sistemin tehlikesini öngördüklerinden dolayı Arnavutluk'a giren bu ideolojinin zararları hakkında konuşmalar yapıp, yazılar yazmışlardır.

Nitekim Hafız Ali Korça, 1925 yılından itibaren "*Bolşevizm: İnsanlığın Yıkımı*" adlı kitabıyla komünist ideolojinin topluma yapacağı yıkımlar hakkında bilgi verip uyarılar yapmıştır. Kitapta Hafız Ali şöyle demektedir:

Bolşevizm asla kabul etmez / Muhammed'in dinini

Savaş açık olacak / Kıyamete kadar.[40]

---

[38] Ali Basha, *Rrugëtimi i fese…,* s. 32.

[39] Gös. Yer.

[40] Ali korça, *Bolshevizma e çkatërimi i njerzimit,* Korçë 1925.

Komünist ideolojiyi diğer âlimler de eleştirmişlerdir. Nitekim birçok âlim, 1923-1939 yılları arasında Müslümanları temsil eden Arnavut Müslüman Topluluğu kurumunun resmî dergisi olan "*Zani i Naltë*"nin[41] konu hakkında yazıları mevcuttur.

Komünist ideolojinin toplumundaki "yeni bireylerin" yer alması için İslâm dininin ve diğer dinlerin ortadan kaldırılması elzemdi. Çünkü Arnavut toplumunda en önemli ve en etkili etkenin din olduğu çok iyi biliniyordu. Başlangıçta komünist devlet kendisini ateist değil, laik bir devlet olarak tanıtmıştı. Bu yüzden ilk başta dine karşı dolaylı bir şekilde saldırı yapılıyordu. Nitekim toplumda dinin etkisini azaltmak için farklı yöntemler kullanılmış ve tedbirler alınmıştır.[42]

Komünist rejim, dinin etkisini engellemek cami ve kiliselere de sıklıkla müdahale etmiştir. Ayrıca din adamlarından gelebilecek eleştirileri bastırmak için Müslümanlara ulaşan dinî literatür ve basını sansürlemiştir, bir süre sonra ise tamamen yasaklamıştır. Nitekim takvimin basılması bile devletin iznine bağlanmıştır.[43]

2 Mart 1946 yılında Basın ve Propaganda Müdürlüğünde o zamana kadar Arnavutluk'ta basılmış kitapların tetkik edilmesi ve dışarıdan gelen kitapların tirajı ve denetim yetkisi için özel komisyon oluşturulmuştur. İki yıl sonra devletin çıkarlarına aykırı olduğu gerekçesiyle 155'ten fazla kitap yasaklanmıştı. Yasak, bu yayınların halka fayda sağlamadığı gibi bölünmeye neden olduğu şeklinde gerekçelendirilmiştir.[44] Böylece komünist devletin faaliyetleri, sadece din adamlarının imajını yok etmekle kalmamış, dinî faaliyetlerini de çok kısıtlamıştır.

Enver Hoca'nın yönetiminde ise birçok bölgesinde dine ve dinle bağlantılı geleneklere karşı mücadele yoğunlaşmıştır. Hatasız ve başarılı olması için dinin afyon

---

[41] "*Zani i Naltë*" dergisi, ilk Arnavut Müslüman Kongresi'nden sonra, Arnavutluk Müslüman Topluluğu kurumunun kurulmasından hemen sonra 1923'te kurulan Arnavutluk Müslüman Topluluğu'nun ilk resmi dergisidir. Yayın akışı 1923'ten 1939 yılına kadar devam etmiştir, o süre zarfında Arnavutluk İkinci Dünya Savaşı'na dâhil olmuştur. Dergide yayın boyunca, notları ve yazılarıyla izler bırakan yazarların vatanseverlik tavırları açıkça fark edilmektedir.

[42] Azem Qazimi, *Komunitetet fetare në Shqipërinë komuniste*, Qendra për Kërkime e Shqipërisë, *Kërkime historike 1-2*, Tiranë: 2009, s.11

[43] Ali Basha, *Rrugëtimi i fese…,* s. 435.

[44] Gazeta Zyrtare, nr. 29, Tiranë, 10 Qershor 1948, s. 8.

olduğu iddiası propagandalar yapmıştır.[45] Kiliseler ve camiler, inananları bir araya getirip ibadet edilen kutsal mekânlar olduğu için bu mekânları yıkıp insanların muhalefet duygularını perçinlememek için depolara dönüştürmüş veya kilitlemişlerdir. Buna ilaveten dinî kurumlara maddi destek sağlayacak bütün olasılıkları da yasaklamışlardı.[46]

Enver Hoca'ya göre Arnavutların, inandıkları ve uyguladıkları dinle bir bağı gerçekte yoktur ve olmamalıdır. Çünkü ona göre din, yabancılar tarafından fetihle ve kılıçla bu bölgelere gelmiştir. Bu kanun ve âdetlere uymak, yabancılara bağlı olmak anlamına geldiği için komünist rejimin ateist propagandasına göre din, ülkenin kalkınmasının önünde bir engeldi ve sonunda ortadan kaldırılması gerekiyordu. Çünkü bu ideolojiye göre din, insanı karanlığa sürüklemiştir.[47]

Devlet sadece kitap basımını yasaklamakla kalmamış, aynı zamanda tüm dinî okulları kapatarak yeni din görevlisi yetiştirme olasılığını da ortadan kaldırmıştı. Bu yüzden Müslümanların sözlü olarak aktardıkları sadece birkaç Kur'an Sûresi vardı. Ortodokslar, İncil'in Arnavutça olması avantajına sahipken, Katolikler, özellikle de din adamları kitap bakımından daha zengindiler, fırsat bulduklarında okumaya devam ettiler.[48]

Camileri ve kiliselerin bir emirle yıkılacağını bilen komünist rejimin, bundan daha önemli gördükleri şey ise insanların inançlarını zayıflatıp bu gibi mekânlara ihtiyaç duymamalarını sağlamaları için adımlar atmaktı. Amaç insanların hayatlarından dinî etkinlikleri büsbütün unutturmaktı. Buna ilaveten zamanla bakımı gereken cami ve kiliseleri de bakımsız bırakmışlardır. [49]

---

[45] Azem Qazimi, *Komunitetet fetare në Shqipërinë…,* s. 24

[46] *Politika e PPSH-së kundër besimeve fetare: masat me karakter ligjor dhe fushata propagandistike në vitin 1967, https://www.zaninalte.al/2022/04/politika-e-ppsh-se-kunder-besimeve-fetare-masat-me-karakter-ligjor-dhe-fushata-propagandistike-ne-vitin-1967,* 28.09.2021

[47] *Politika e PPSH-së kundër besimeve fetare: masat me karakter ligjor dhe fushata propagandistike në vitin 1967, https://www.zaninalte.al/2022/04/politika-e-ppsh-se-kunder-besimeve-fetare-masat-me-karakter-ligjor-dhe-fushata-propagandistike-ne-vitin-1967*, 28.09.2021

[48] Azem Qazimi, *Komunitetet fetare në Shqipërinë…,* s. 28

[49] Sokol, Paja, *Roli i mediave në propagandën ateiste në periudhën totalitare*, Tiranë 2018, s. 72

Dine karşı tutum sahibi olmak komünistlerde bir kuraldı. Her komünist, ateist olmak zorundaydı. Partinin ideolojik temelini Marksist-Leninist dünya görüşü oluşturmaktaydı. Komünist rejim, din karşıtı propaganda yapmak için çeşitli araçlar kullanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Basın, radyo, kültür kurumları, okullar. Bu araçlar propagandanın gelişmesine yardımcı olmuştur.[50]

Komünist rejim 1944 yılında çok sayıda toplum önderlerini öldürmüştür. İlk öldürülen kişinin Sauk şehrinin imamı olan Hafız Selim Brahya olduğu ifade edilmektedir. Totaliter sistem, dine karşı amansız bir savaş başlattı. Din karşıtı farklı propagandalar yaptı ve genel olarak din adamlarına karşı vahşi ve acımasız zulümler yaptı. Böylece, diğer birçok dinî lider gibi Müslüman din adamlarına önceden tasarlanmış bir saldırı başlatıldı. Nitekim Tiran'daki tek medresenin eğitimcilerini tutuklayıp mahkûm ettiler. 1946 yılında H. İsmet Dibra, 1945'te H. Ali Korça, 1947'de Yonuz Buley, 1946'da Enver Bekiri, 1947'de Veci Buharas ve 1946 yılında ise Şaban Demiri tutuklanmıştır.[51]

Komünizm, Arnavut Müslüman Topluluğu kurumuna çokça müdahale etmiştir. Müslüman topluluğun vakıflarını, bütçesini, medresesini ve işleyişini kontrol etmiştir. Rejim bu tür adımları siyasî baskı uygulayarak gerçekleştirmiştir. Buna ilaveten basın, radyo, eğitim, sinema, okul ve kitaplarda din hor ve değersiz gösterilmiştir. Komünist rejim döneminde Müslümanlar ve âlimler çok ağır zulüm ve işkenceler yaşadılar. En etkili İslâm düşünürlerine devlet kurumu olan Devlet Güvenliği tarafından işkence edildi. Uydurma davalar ve yalancı tanıklarla suçsuz oldukları bilinmekle birlikte hapse atılıp dövüldüler ve sürgün edildiler.

Ağustos 1967 yılında Merkez Komite'den çıkan gizli belgelerde, dine karşı terörün sonuçları, ayrıntılı bir şekilde şöyle açıklanmaktadır:

"*Din toplumun afyonudur. Herkesin bunu anlaması için elimizden gelenin en iyisini yapmalıyız. Bu kolay bir iş değil, ama imkânsız da değildir. Bu büyük savaşı doğal*

---

[50] *Politika e PPSH-së kundër besimeve fetare: masat me karakter ligjor dhe fushata propagandistike në vitin 1967, https://www.zaninalte.al/2022/04/politika-e-ppsh-se-kunder-besimeve-fetare-masat-me-karakter-ligjor-dhe-fushata-propagandistike-ne-vitin-1967*, 28.09.2021

[51] *50 vjet nga ndalimi i fese në Shqipëri,* https://gazetaimpakt.com/50-vjet-nga-ndalimi-fese-ne-shqiperi/, 30.09.2021.

seyrine bırakmamalı ve yeni nesillerin bu afyonu terk edeceklerini söylemekle yetinmemeliyiz. Dine karşı mücadelemiz, dinî dogmanın kendisine, onun felsefi, idealist ve mistik görüşlerine karşı olduğu kadar, inananların hatta inanmayanların bile bilerek ve bilmeyerek uyguladıkları günlük geleneklerine giren dinî uygulamalara karşı olmalıdır. Yeni din adamları yetiştirmek ve onlara dinî doktrinlerinin doğru bir şekilde eğitimini vermek için hiçbir okul açılmasına izin vermedik. Böylece her inancın din adamları kadroları eksildi ve daha da eksilecektir. Kitaplara gelince; kendi dinî düşüncelerinin yazıldığı kitaplar toplatıldı. Böylece dinî kitaplardan gelen gelir ve propagandaları yok ettik. Böylece dinî kadro çıkma ihtimalini de ortadan kaldırdık. Şimdiki görevimiz ise inancı canlı tutmak için inananları bir araya getiren cami ve kiliseleri yıkmaktır. Tamamen yurdumuzdan inancın yok olduğunu görünceye kadar, yaptıklarımıza devam etmeliyiz. Dine karşı mücadele oldukça karmaşıktır. Bu yüzden dine karşı iyi silahlanmadıkça istenilen sonuçların elde edilmesi imkânsızdır. Birçok kilise ve cami terkedilmekte ve yıkılmaktadır. Hiçbir dinî mekân inşa edilmeyecektir. Bazı yapılar müzeye dönüştürülebilir, bazıları ise depo haline getirilebilir."[52]

Böylece 1967 yılında Arnavutluk, camilerin, kiliselerin ve tekkelerin çoğunu yok ederek dünyanın ilk ateist ülkesi oldu. 1967 yılında var olan 1127 camiden 1990'da sadece birkaç cami kaldı ve diğerleri depoya çevrildi veyahut terk edildi. İstatistiklere göre diktatörlüğün ilk on yılında onlarca imam mahkûm edildi, kurşuna dizildi ve sürgüne gönderildi. Bunca baskıya rağmen, Müslümanlar inançlarını içlerinde gizli tutup, ibadetlerini evde gizli bir şekilde edâ etmişlerdir. Genç nesillere az da olsa dinî bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Komünist rejimin sonlandığı 1990'ların sonlarında ise camilerde yapılan derslere on binlerce insan katılmıştır.[53]

Vehbi Süleyman Gavoçi gibi birçok Müslüman din adamı inançlarını korumak adına ülkeden göç etmek zorunda kaldı. Gavoçi'nin babası Arnavutluk'tan Şam'a göç etti. Arnavutluk'tan göç edenlerin çoğu İslâm dünyasının farklı bölgelerine gitmiş, bir kısmı ise Arnavutluk'ta kalmışlardır. Ömürlerinin sonuna kadar İslâm'ı güçleri nispetinde

[52] Genti Kruja, *Shqipëria i vetmi vend ateist në botë ku u shkatërruan 2169 objekte kulti,* https://www.zaninalte.al/2017/02/shqiperia-i-vetmi-vend-ateist-ne-bote-ku-u-shkaterruan-2169-objekte-kulti, 30.09.2021

[53] Revista "*Drita islame*", sy. 10, Tetor 2013.

yaşamaya ve yaşatmaya gayret etmişlerdir. Arnavut âlimleri, dinlerinden vazgeçerek komünist rejimle hiçbir şekilde uzlaşmaya yanaşmadılar. Böylece dinlerine sımsıkı bağlı, vatan ve millete sadık kaldılar.

Arnavut devletinde din sebebiyle hiçbir zaman kanlı çatışmalar meydana gelmemiştir. Arnavut halkının 15. yy.'dan itibaren kurumsal bir şekilde İslâm ve Hristiyanlık dinlerini benimsedikleri görülür. Bu ikili din ayrımından yola çıkarak zaman zaman fitne tohumları ekilmek istense de bu başarılı olmamıştır. Arnavutlar, farklı dinlere mensup olsalar bile birbirlerine hoşgörülü olarak hayatlarına devam etmişlerdir. Bu durumu özetleyen, "Allah Müslümanları ve Hıristiyanları kardeş kılmıştır" diye eskilerden kalma bir söz vardır.[54]

1877-1878 yılları arasında Kosova Vilayeti'ne bağlı Sancak ve Niş gibi Arnavutların yoğun olarak yaşadığı yerlerde yaşanan Sırp-Osmanlı Savaşı'nda 640 Arnavut yerleşim yerinden 160 bin kadar Arnavut göç etmiştir. Niş, Prokuplye, Vranye, Leskofça, Kurşunlu ve diğer bölgelerden Kosova'ya göç etmişlerdir. Bir diğer araştırmaya göre ise bu bölgelerde yaklaşık 110.000 Arnavut yaşadığı iddia edilmektedir. Batılı temsilcilerin raporlarında, 1878 yılın sonlarında Makedonya'da çok kötü durumda olan 60.000 mülteci ailesinin olduğu, Sırbistan'dan gelen 60-70.000 Arnavut mültecinin ise Kosova Vilayeti'ne göç ettiği bildirilmektedir.[55]

Yunanistan'da Arnavutluk'tan gelen Müslümanlara karşı birçok suç işlenmiştir. Dönemin Amerikan basını, Arnavutluk'un güneyinde Yunanlılar tarafından 35.000 evin yakıldığını ve 20.000 kişinin öldürüldüğünü belirtmiştir.[56]

1914 yılının Ağustos ayında Arnavutluk'u ziyaret eden Arnavutluk'a Yardım Fonu Yürütme Komitesi üyesi Pil Vili, ekibiyle birlikte yaptığı araştırmadan yola çıkarak, bölgede çok insanın kötü durumda olduğunu ve bu şekilde yaşamanın hayal bile edilemeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca Arnavutluk'ta binlerce insan evsiz olduğu, sıtma ve açlıktan dolayı da ölenler olduğu bir vâkıadır. Araştırmada kadınlara karşı birçok suç işlendiği de zikredilmektedir. Bu tür suçların yaşanmasının da sebebinin Rum kilisesi

[54] Anton Zako Çajupi, *Vepra I*, Prishtinë 1983.

[55] Ali Basha, *Nëpër gjurmët…*, s. 540

[56] Gös. Yer.

olduğu belirtilmektedir. Çünkü Müslüman 200.000 Bektaşi ve 100.000 Sünnî ölmüştür. Buna ilaveten bu katliamların köylerde ve barış döneminde yapıldığı belirtilmektedir.[57]

İşkenceler ve katliamlar sonucu, Arnavut olan Müslümanların ya asimile olmak ya da ülkelerinden göç etme seçenekleri arasında tercih yapmalarını gerektirmiştir. Bu yüzden Arnavut Müslümanların çoğu ya Türkiye'ye ya da farklı ülkelere göç etmeye karar vermişlerdir.[58]

Bu göçler 1933 yılına kadar bireysel ve özel olarak yapıldı. 1933 yılından itibaren ise Yugoslavya ve Türk hükümetleri arasında çok sayıda Müslüman Arnavut'un Türkiye'ye sınır dışı edilmesi için ciddi tartışmalar oldu. 1935 yılında Türk hükümetine Müslüman olan Arnavutların 200.000'ini kabul etmesi hakkında teklifte bulunuldu. 1938 yılında bir dizi yeni görüşmeden ve pazarlıktan sonra Stojadinoviç'in hükümeti Türkiye'ye her aile için 15.000 dinar ödemeyi teklif etti. 11 Temmuz 1938'de Türkiye'nin aile başına 500 Türk lirası karşılığında 40.000 aileyi kabul edeceğine dair Yugoslavya hükümetiyle anlaşmaya varıldı ve iki ülke arsında anlaşma imzalandı. Bunun sonucu Müslüman Arnavutların çoğu Türkiye'ye, Yugoslavya'dan bir kısım Arnavutlar ise Arnavutluk'a göç ettiler. Hakif Bajrami'nin çalışmasına göre 1918-1941 yılları arasında Yugoslavya'dan Arnavutluk ve Türkiye'ye toplam 240.000 kişi göç etmiştir.[59]

Sayısız işkence ve sürgünlerden sonra Arnavutluk'ta kalanlar, daha büyük bir zorlukla karşı karşıya kaldılar. O da dinin yasaklanmasıdır. 28 Aralık 1967 yılında Halk Meclisi, yeni Anayasa'yı onaylamıştır. Anayasanın 37.nci maddesinde şunlar yazmaktadır: "Devlet, hiçbir dini tanımamaktadır. Devlet, insanlara dünyanın materyalist bilimsel anlayışını aşılamak için ateist propagandayı düzenlemekte ve geliştirmektedir." 55 maddesinde ise "Faşist, anti-demokratik, dinsel ve anti-sosyalist karakterde örgütler ve dernekler kurmak yasaktır"[60] denilmektedir.

1967 yılında diktatör Enver Hoca, Arnavutluk'un dünyada ilk ateist ülkesi olduğunu ilan etti. Ancak tam olarak ateis bir devlet olmak için rejimin din adamlarını ve

---

[57] Ali Basha, *Nëpër gjurmët…,* s. 545

[58] Gös Yer., 545

[59] Gös Yer., s.558

[60] Gös Yer., s. 541.

dinî kültün bütün izlerini yok etmesi gerekiyordu. Arnavutluk'ta cami ve kiliseler bu yüzden yıkıldı. Bazıları askerî depolara, spor salonlarına ve sinemalara dönüştürüldü. O dönemde sinemalar, siyasi propaganda yapmak ve komünist ideolojiye karşı çıkanları kınamak için kullanılmıştır.

Her şey ideolojik ve kültürel devrim adına yapıldı. Din, anayasa ve kanunla yasaklandı. Çocuklara din kökenli isimlerin konulması dâhi yasaklandı. Ayrıca dinî nesneler, semboller, belgeler ve kitaplar yakıldı ve yok edildi. Tüm bu yapılanlar, Arnavutluk için kara leke olarak her zaman hatırlanacaktır.[61]

Bu aşamada dine ve özelikle İslâm'a ilan edilen savaşla, âlimlerin ve hocaların Arnavutluk'taki resmî fonksiyonunun tasfiyesine yol açtı. Bu süreçten sonra ateist devlet, dine karşı çeşitli şiddet yöntem ve stratejileri geliştirmiş ve uygulamıştır. Bu tür eylemler âlimler, vatanseverler ve hocalar tarafından protesto edilmekteydi. Onlar camilerin farklı amaçlar için kullanılmasına karşıydılar. Camilerin depolara çevrilmesinin Allah'a karşı açılmış savaş olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak devlet dine karşı faaliyetlerini kesintisiz olarak devam ettirmiştir.[62]

Komünist Arnavut devletinin uyguladığı zulümlerden ve işkencelerden ölenlerin durumlarını gören Müslümanlar ve özelikle Müslüman din adamları ülkeyi terk etmekte zorlanmışlardır. Göç etmelerinin asıl nedeni dinlerini yaşayabilecek bir ortama kavuşmaktı. Göç kervanına dâhil olan önemli isimlerden biri ailesiyle birlikte Suriye'ye göç eden Vehbi Gavoçi'nin babası Süleyman Gavoçi'dir.

[61] Genti Kruja, *a.g.m.,* 10.10.2021.

[62] Ali Basha, *a.g.e,* s. 543.

II. BÖLÜM

VEHBİ SÜLEYMAN GAVOÇİ'NİN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

1. Hayatı

Vehbi Süleyman Gavoçi, 17 Mayıs 1923 yılında Arnavutluk'un İşkodra şehrinin Garuc bölgesinde dünyaya geldi. İlk ilim tahsilini memleketinde babası Hanefî fakihi Süleyman b. Halil Gavoçi'den, ardından Peraş'ta bulunan Kırmızı Cami'sinin muallimi Hasan Mustafa'dan ve Şuayb Domnori'den aldı. İlkokul eğitimi 1936 yılında tamamladı.[63]

Vehbî Gavoçi'nin dedesi Halil Gavoçi, babası ise Süleyman Gavoçi'dir. Süleyman Gavoçi, Arnavutluk'un İşkodra şehrinde doğmuştur. Arnavut âlimler arasında büyük bir mevkiye sahiptir ve İşkodralı lakabıyla tanınmaktadır. Arnavutluk'ta yaşayan farklı âlimlerden çeşitli dersler almıştır. Hafız Yusuf Abdullah Kelmendi'den Hanefî fıkhını, Arapça gramerini, Arapça morfolojisini, Tefsir, Kelam gibi ilimleri öğrenmiştir.

Babası, Vehbi Gavoçi ve diğer aile üyeleriyle birlikte Suriye'nin Şam şehrine göç etmiş ve orada Divaniyye mahallesine (Arnavutların yaşadığı mahalle) yerleşmişti. Babası Süleyman Gavoçi, Ömeriye Camii'nde imamlık görevini icra etmiştir. Bunun yanında şehrin müftüsü olan Şeyh Muhammed Şükri el-Ustuvanî'nin yardımcısı olarak da bir dönem çalışmıştır. Bir dönem sonra Divaniyye mahallesinde Arnavut isimli cami inşa edildi ve Süleyman Gavoçi, bu camide hayatının sonuna kadar yani 1958 yılına kadar imam ve hatip olarak görev yaptı. Suriye'ye dünyanın farklı ülkelerinden gelen öğrencilerle ilgilendi ve onların bütün ihtiyaçlarını gidermeye çalıştı. Ayrıca birçok makale ve yazısı mevcuttur. Şapka, kadınların başörtüsünün yasaklanması, Müslüman ile

[63] Vehbi Gavoçi, İşkodra'da yaptığı bir röportajda bu bilgilerden ve hayatıyla ilgili diğer verilerden bahsetmiştir. Bunun için bakınız: "İslâm için hepimiz daha fazlasını yapmalıyız." Prof. Hacı Vehbi Gavoçi "*Triumfi Islam*" gazetesinde, İşkodra, İlk Yayın Yılı, No: 8.

gayrimüslimin evlenme hususu, miras gibi konuları tahlil ettiği bir makalesi de "*Müminlerin Kâfirlere Benzememesindeki Kurtuluş*" isimli çalışmasıdır.[64]

Vehbi Gavoçi'nin ilk hocası babası olmuştur. İlk öğretmeni olan babasına olan sevgisini ve hayranlığını yazdığı çeşitli yayınlarda belirtmiştir. Mülteka el-Ebhur eserinin şerhinde babasına olan hürmetini şöyle göstermektedir: "*Bu eser, Şam'da yaşayan büyük âlim, fakih, mücahit ve muhacir, dinine bağlı olan ve ailesini korumak için Arnavutluk'tan göçen ve İmam Ebû Hanife'nin çizgisine sadık olan babam -Allah ona rahmet etsin- benim değerli hocam Şeyh Süleyman b. Halil Gavoçi içindir. Allah onu nimetleriyle mükâfatlandırsın. Allah işitendir, dualara cevap verendir. Âmin!*"[65]

Öğrencisinin Vehbi Gavoçi ile yaptığı bir röportajda, annesine dair ne hatırladığı sorulduğunda, şöyle cevap vermiştir: "*Annem, babam gibiydi! Sanki babamın kopyasıydı. Babam namazımızla ilgileniyordu, fakat bizimle çok fazla konuşma fırsatı yoktu. Çünkü görevinden dolayı o her zaman bizim yanımızda değildi. Annem ise babamın emirlerini yerine getirmekle ilgileniyordu. Babam, İşkodra'ya yaklaşık 10 km uzaklıktaki Kuç'taki Çarşı Camisi'nde ve Garuc'te imamlık görevindeydi. Zamanını, cemaati ve öğrencileriyle geçirmesi gerekiyordu. Evdeki kutlu görevi de annemiz devralıyordu. Babamız ne istiyorsa, annemiz ona göre bizi şekillendiriyordu. Annemiz hep temizdi, bize de öyle olmayı öğretti. Birbirimizi sevmeyi, Allah'ın rızasını gözetmeyi öğretti. 103 yaşında vefat etti*."[66]

Evlilik hayatına gelince; Vehbi Gavoçi büyükannesi tarafından Arnavut asıllı Hamalı bir Arap kızla evlenmiştir. Altı çocuğu babası olan Vehbi Gavoçi, İslâm ahlakıyla bütün çocuklarını eğitmede hassas davranmıştır. Verdiği bir röportajın demecinde şöyle diyor: "*İki oğlum ve dört kızım olmak üzere toplamda altı çocuğum var. En büyük oğlum Muhammed Nuruddin, mühendistir. Ahmed Bedruddin ise doktor ve aynı zamanda Kur'an hafızıdır. Dört kızım da ilahiyat öğrencisi olup hazıfdırlar. Erkek çocuklarımı dinî ilimler yoluna sokmaya çalıştım, ancak onlar genel liseyi bitirdikleri için o dönemler*

---

[64] *H. Sulejman Gavoçi Dijetari, Atdhetari, Muhaxhiri në rrugën e ruajtjes së Islamit,* https://dritaislame.al/h-sulejman-gavoci-dijetari-atdhetari-muhaxhiri-ne-rrugen-e-ruajtjes-se-islamit/, 08.11.2021

[65] İbrahim b. Muhamed b. Ibrahim el Halebi, *Multeka-l-Ebhur*, çev. Yusuf Zimeri, Üsküp 2020, s. 3.

[66] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman Gavoçi*, Prishtinë 2005, s. 31.

İlahiyat üniversitelerine gitmeleri yasaklandı. Bu kanun daha sonra değiştirildi, fakat oğullarım yükseköğrenimlerini tamamlamışlardı. Artık İlahiyat üniversitelerine geçmeleri çok geçti. 50 yıllık bir eğitimci olarak, çocuklarımın eğitimi için çok ilgilendim. İyi bir insan ve Müslüman olmaları için elimden geldikçe tavsiyelerde bulundum. Erkekler gibi dışarıya çıkamadıkları için kızlarla daha çok ilgilendim."[67]

Oğulların ikisi de babaları gibi din eğitimcisi olarak hayatlarına devam etmemişlerdir. Sadece Medine'de yaşayan kızlarından biri, bir okulda Kur'an ve Arapça dersleri vermektedir. Diğer kızları ise evlerinde özel dersler vermektedirler.

Arnavutluk'un ilk cumhurbaşkanı olan Ahmet Zogu, anayasayı değiştirip 1928 yılında kendisi kral ilan ettikten sonra ilk yaptığı iş, din ve devleti birbirinden ayırmak olmuştu. Aynı şekilde İslâm, Hristiyanlık ve diğer dinlere karşı sistematik bir şekilde saldırıları başlatmıştır. Nitekim Müslümanların İslâm hukukuna göre yargılama hakkını ellerinden alması, kadınların örtünmelerini yasaklaması, erkeklere şapka takma zorunluluğu getirmesi bunun bir göstergesiydi. Bu tür adımlar, dinini hür bir şekilde yaşanmasını tehlikeye atmaktaydı. Vehbi Gavoçi'nin babası Arnavutluk'ta dinin uygulanmasının her geçen gün engellendiğini ve dinlerinin günden güne saldırıya uğradığını gördüğü için İslâm'ı yaşayabileceği bir ülkeye göç etmeye karar verdi. Bu yüzden ailesiyle birlikte Şam'a göç etti.[68]

Bir röportajda öğrencisi Ermal Bega'nın, "Suriye'ye gelmesine neden olan sebeplerin neler olduğu" sorusuna İmam Vehbi Gavoçi şöyle cevap vermiştir: "Asıl önemli sebep, Kral Zogu'nun İslâm'a karşı olan bazı reformlar yapmasıdır. Reformlara örnek olarak şunlar verilebilir: Kadınların peçelerini çıkarma zorunluluğu, erkek ve kızın mirasta eşit pay alması, kâtiplere ve öğrencilere şapka takmalarını emretmesi. Ayrıca uyguladığı bazı din karşıtı adımlar, babamı Arnavutluk'tan ayrılmayı ve peygamberlerin hicret ettiği yerlerden biri olan Suriye'ye gelmeyi zorunlu kılmıştır."[69]

---

[67] Muhamed Sytari, *a.g.e.*, s. 38.

[68] Gös. Yer.

[69] Ermal Bega, *Imam Vehbi Sulejman Gavoçi, Dijetari i madh Musliman*, https://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=504, 1.12.2021.

1.1. Göç Dönemi

1937 yılında ailesiyle birlikte Şam'a gelen Süleyman Gavoçi, Hukku'l-Saraya mahallesine verilmiştir. Vehbi, röportajında konu hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Şam'a ilk geldiğimizde Hukku'l-Saraya mahallesinde kaldık. Sonra Arnavutların mahallesi olarak bilinen Divaniye'ye yerleştik. Orada babam Allah'ın yardımıyla bize bir ev yaptırdı. Bir de 'Arnavut' isminde bir cami de yaptırıldı. Babam o camide imam oldu. Mahallede bulunan ve göç eden bütün Arnavutlar ondan dinî eğitim almıştır.*"[70]

Vehbi'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere daha önce de bu bölgelere Arnavutlar göç etmişlerdir. Nitekim yaklaşık 10.000 civarında Kosovalı Arnavut'un Sırpların zulmünden kaçtığı tahmin edilmektedir.

Vehbi Gavoçi ayrıca Arapların misafirperverliğini ve Müslüman Arnavutlara gösterdikleri ilgi ve sevgilerini vurgulamaktadır. Röportajın diğer bir kısmı da şöyledir: "*Araplar biz Arnavutları en güzel şekilde ağırladılar. Bir ihtiyacımız olduğunda bize her zaman yardım ettiler. Burada bulunan Arnavutlar iki gruba ayrılmaktadır: Birinci grup Balkan savaşı sırasında Sırpların onları öldürdüğü ve işkence ettiği zaman buraya gelen Kosovalılardır. Çoğu Türkiye'ye, bir kısmı ise Suriye'ye gelmiştir. Buraya geldiklerinde yerel yönetim, onlar için Shbele adlı bir köyde arazi önerdi. Fakat onlar yabancı bir diyarda dili ve yeri bilmedikleri ve öğrenmek istedikleri için şehirde kalmayı tercih ettiler. Daha önce de bahsettiğim gibi biz ise 1937 yılında Arnavutluk'tan geldik. Hacı Nuhi ve Şuayb el-Arnavut'un babası Muharrem 1926 yılında İşkodra'dan bizden önce geldiler. Bizler İşkodra'dan Suriye'ye gelen ikinci grubuz.*"[71]

Vehbi Gavoçi, Şam'a geldiğinde İslâmî ve ticaret lisesine kaydoldu. Kendisinin ve babasının isteğiyle İslâmî ilimlere devam edip, ticaret lisesinden ayrıldı. Ezher'deki giriş sınavını başarıyla geçti. Böylece liseyle birlikte 8 yıllık Şeriat Fakültesini tamamladı. Ayrıca iki yıllık şeriat alanında ihtisas yaptı.[72]

---

[70] Ermal Bega, a.g.m, https://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=504, 2.12.2021

[71] Gös. yer, 02.12.2021

[72] *Jeta dhe vepra e hoxhës Vehbi Sulejman Gavoçi*, https://kohaislame.com/jeta-dhe-vepra-e-hoxhes-vehbi-sulejman-gavoci/, 02.12.2021

Vehbi, Kahire'de kaldığı dönemle ilgili olarak şöyle diyor: "*1937 sonbaharında Ezher'e gittim, orada tam 10 yıl kaldım. O zamanlar 13 yaşındaydım, ama benden iki yıl önce giden Şevket*[73] *ismindeki kardeşim de vardı*".[74]

Eğitimini tamamladıktan sonra, 1947 yılında Suriye'ye döndü. Halep'te din öğretmeni oldu.[75] Arapça ve İngilizce biliyordu.[76]

Şam'a döndükten sonra Halep'te öğretmen olarak görev almış, yine de vatanını hiç unutmamış ve Arnavutluk'ta kalan aile üyeleriyle her zaman iletişim halinde olmaya çalışmıştır. Bu nedenle yakın arkadaşlarıyla birlikte hayır kurumu (dernek) kurmuştur. Derneğin amaçlarından biri Suriye'de bulunan Arnavutların birlik halinde olmalarıydı. Ancak dernek faaliyet süresi üç yılı aşmadı. Bunun nedeni, hükümetin değişmesinin ardından derneğin kapatılmasıydı.

Vehbi, sadece Suriye'de değil, farklı ülkelerde de konferanslar ve seminerler vermiştir. Ayrıca Arnavutların bulunduğu yerlerde ders vererek hem milli ruhu hem de dinî duyguları yaşatarak babası Süleyman Gavoçi'nin yolunu takip etmeye gayret etmiştir.

Vehbi Gavoçi, Arnavutluk'un milli tarihinin en karanlık zamanlarından bahsederken şunları zikretmektedir: "Bazı insanlarla iş birliği yaparak, din adına güzel metinler yazmaya çalıştım. İlk yazılarımın arasında "Asal-Janneh" (Cennet Asası) dergisinde Arnavutluk'un 1944 yılından itibaren sıkıntılı durumunu anlattım. Böylece ilk yazım ülkem içindi. Diğer yazılarımda da (dergi, gazete veya kitap) Arnavutluk hakkında çok şey yazdım. Ülkemi sevdiğim için ve ülkemi unutmamak, ona saygımdan dolayı böyle yaptım."[77]

---

[73] 1918-2020 yılları arasında yaşayan Vehbi Gavoçi'nin kardeşi olan Şevket (Sheuket) Gavoçi, ölümünden kısa bir süre önce Arnavut pasaportunu ve vatandaşlığını almayı başardı.

[74] Muhamed Sytari, *a.g.e.*, s. 33

[75] A.g.m, https://kohaislame.com/jeta-dhe-vepra-e-hoxhes-vehbi-sulejman-gavoci/, 02.12.2021.

[76] Ramiz Zekaj, *zhvillimi i kulturës islame te shqiptarët gjatë shekullit xx,* Tiranë 2002, fq.184

[77] Muhamed Sütari, *Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi (1923-2013) Dijetar nga dijetarët e ymmetit*, https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/, 02.12.2021

1948 yılında kendisine öğretmenlik yapma hakkı verilen sınavı kazandı. Sınavda ikinci oldu. Vehbi Gavoçi, 1949 yılında Halep şehrinin Kız Lisesinde 1951 yılına kadar öğretmen olarak görev yaptı. Daha sonra Şam'a giderek 1965 yılına kadar çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. Öğretmen yetiştiren enstitüde ve Şam Üniversitesinde okutman olarak çalıştı. 1958 yılında babasının vefatından sonra Vehbi, Arnavut Camisi'nde babasının görevini devraldı. Camide üç yıl imamlık ve hatiplik yaptığı sürede "eş-Şemsiye", "Randa", "Lalabaşa" gibi camilerde de ders ve vaaz verdi.[78]

1966 yılında Suudi Arabistan'a giderek Riyad Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlayan Vehbi, daha sonra Medine'de 1971 yılına kadar profesörlük yaptı. Mescid-i Nebevî'de ilim talebelerine dersler verdi. 1967-1970 yılları arasında haftada iki kez ve hac esnasında her gün Medine'de dersler yaptı. Ardından Suriye'ye döndü ve 1980 yılına kadar öğretmenlik yaptı.

1980 yılında emekli olan Vehbi, Medine İslâm Üniversitesine yeniden geri döndü. Üç yıldan sonra Ürdün'ün başkenti olan Amman'da hayatına devam etti. Çeşitli akademik çalışmalar yaptı ve kitaplar yayınladı. 1986 yılında Dubai'de Din ve Dil Bilimleri Fakültesine öğretim görevlisi olarak atandı. On dört yıl bu fakültede fıkıh dersi verdi.[79] İslâm dünyasının farklı ülke ve şehirlerde yaşayan Gavoçi, kitap derlemelerini tamamlamak için tekrar Suriye'ye döndü. İlmî kişiliğini Arap ülkelerinde oluşturmasına rağmen Arnavut olduğunu her zaman belirtmiş ve her durumda vatanını, Arnavut din kardeşlerini önemsemiştir.

1.2. Arnavutluk Ziyareti

Vehbi Gavoçi 1974 yılında anavatanı Arnavutluk'u ziyaret etmek istemesine rağmen bu talep, komünist rejim tarafından reddedilmiştir. Bu yüzden K. Makedonya'ya giden Gavoçi, Üsküp'te birçok camide vaaz vermiştir. Ardından Kosova'nın başkenti olan Priştine'ye gitmiş, Hafız Hasan Nahi'nin[80] organizasyonuyla camilerde ve Kosovalı ailelerin meclislerinde vaaz vermiştir. Arnavut kardeşlerinin âlicenap oluşlarından ve ona karşı duydukları alakadan etkilenen Gavoçi, Suriye'ye döner dönmez, teşekkür

[78] *Jeta dhe vepra e hoxhës Vehbi Sulejman Gavoçi*, https://kohaislame.com/jeta-dhe-vepra-e-hoxhes-vehbi-sulejman-gavoci/, 02.12.2021

[79] Gös. yer. 02.12.2021.

[80] Hasan Nahi (1905-1991), Kur'an-ı Kerim'i Arnavutçaya ilk tercüme edenlerdendir.

mahiyetinde "*Nasıl ve Neden?"* isimli kitabını Arnavutça yazmaya başladı. Böylece Gavoçi'nin ilk Arnavutça kitabı kısa bir süre içinde tamamlandı. [81]

Gavoçi ile yapılan röportajlardan ve kaleme aldığı yazılarından yola çıkarak, onun vatanına her zaman hasret duyduğu söylenebilir. Röportajının bir bölümü şöyledir: "1974 yılında Kosova'yı ziyaret ettiğimde orada üç ay kaldım. Prizren'den Arnavutluk'a girmeye çalıştığımda kendi ülkeme girmeme izin vermediler. Ülkeme izin vermemelerine ve ülkenin başında komünistler olmasına rağmen vatanımdan asla nefret etmedim. Komünist rejimin, camileri yıktığını bilsem de İşkodra'yı ziyaret etmeyi çok isterdim. Biz Arnavutlar iyi insanlarız, çok iyiyiz ve Suriye'nin yarısını bizler inşa ettik. Evet, biz Arnavutlar farklı ülkelerde birçok hizmetlerde bulunduk. Ancak anavatanımız Arnavutluk'u yeniden inşa etmeliyiz. Allah, Arnavutluk'u güzelliklerle donatmıştır, yer olarak çok güzeldir. Neden 1997'deki gibi biz Arnavutlar yerimizi yok ettik? 1997 olaylarına çok üzüldüm ve o zamandan beri Arnavutluk'a gelemedim. Fakat yaşlanıyorum ve son kez Arnavutluk'a ve İşkodra'ya gelmek ve oraları görmek istiyorum."[82]

Gavoçi, Arnavut kardeşlerini Belçika gibi diğer ülkelerde de ziyaret etmiştir. Oradaki cemaatle iç içe olup nasihatlerde bulunmuştur. Arnavutluk'a karşı özlemini bir İşkodra şehrinde yaşayan Rasim Zekai adlı bir arkadaşına gönderdiği mektuplarda da görülebilir. Komünist rejimin değişmesinden sonra *Göçmene Mektuplar* başlığıyla kitap olarak mektuplar yayınlandı. Bir mektupta Gavoçi şöyle diyor: "Bu mektupları yazmaya karar vermemin sebebi, memleketim Arnavutluk'taki çocuklarımız için dinî bilgiler kazandırmak içindi. Şimdi ise Allah'a şükürler olsun ki durumlar düzeldi. İnsanlar din özgürlüğünü kazandılar. Umarım ben de rahat bir şekilde memleketime gelebilirim. Böylece ailem, akrabalarım, dostlarım ve ülkemle hasret gideririm. O gün gelene kadar

---

[81] Ramiz Zekaj, *zhvillimi i kulturës islame te shqiptarët gjatë shekullit XX*, Tiranë 2002, s. 185.

[82] *Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi (1923-2013) Dijetar nga dijetarët e ymmetit,* https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/, 15.12.2021.

birbirimizi daha iyi tanımamız adına mektupları size gönderiyorum. Bu vesileyle belki bazı dinî konularda size yardımım dokunur."[83]

Arnavutluk'ta komünist rejimin değişmesinden sonra Vehbi Gavoçi'nin Hacı Hafız Sabri Koçi[84] ile yazışmalarından yola çıkarak dinin anlatılması konusunda ortaya çıkan boşlukların giderilmesine dair ne kadar istekli olduğu görülmektedir.

Elli dört (54) yıllık hasretten sonra, 1991 yıllında memleketine gitmekle Gavoçi'nin rüyası gerçekleşmiştir. Gavoçi'yi akrabaları ve Müslümanlar sevgi ve saygıyla karşılayıp kendisine saygı ve hürmet göstermişlerdir. 1967-1990 yılları arasında dinin yasaklanmasından dolayı Müslümanlar, Gavoçi'nin dinî vaazlarına akın etmiş, kadınlar da camileri doldurmuşlardır.[85]

Gavoçi Arnavuluk'u birkaç sefer ziyaret etmiştir. İmkânı dahilinde Arnavutluk'ta yaşayanların kalplerinde iman ve İslâm'ın canlanması hususunda uğraşmıştır. Nitekim her ziyaretinde vaazlar, konferanslar ve seminerler etkinlik ajandası doluydu. Çeşitli camilerin açılışına da katılmıştır. Buna ilaveten yetimlere, yetimhanelere ve çeşitli hayır kurumlarına yardımda bulunmuştur.[86]

Arnavut halkının dinî bilgilerinin artması için Gavoçi, birçok kitap kaleme almıştır. İşkodra'daki Parruca Camisi'nde vaazlar verdi. Kur'an, Sünnet, İslâm tarihi olayları, İslâm inanç esaslarını ve diğer önemli dinî konuları gündelik örnekler de katarak bu vaazlarda cami cemaatine aktarmaya gayret etti. Camilerin açılışını, mevlitleri, dinî bayramları ve merasimleri, Müslümanlara İslâm dininden bir şeyler öğretmek için fırsat olarak kullanırdı. Böyle olmasının nedeni Gavoçi'nin pedagojik eğitimi ve tecrübesi,

---

[83] *Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, Studiues i apasionuar dhe ligjërues i rrallë*, https://kohaislame.com/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-studiues-i-apasionuar-dhe-ligjerues-i-rralle-2/, 15.12.2021.

[84] H. Hafız Sabri Koçi, komünizmden sonra Arnavutluk Müslüman Topluluğu kurumunun (1990-2003) ilk başkanıdır. Tiran'da (2005) ve İşkodra'da (2012) "Fahri Vatandaş" ödülüne layık görülmüştür.

[85] *Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, Studiues i apasionuar dhe ligjërues i rrallë*, https://kohaislame.com/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-studiues-i-apasionuar-dhe-ligjerues-i-rralle-2/, 15.12.2021.

[86] *Jeta dhe vepra e hoxhës Vehbi Sulejman Gavoçi*, https://kohaislame.com/jeta-dhe-vepra-e-hoxhes-vehbi-sulejman-gavoci/, 15.12.2021

üstün Arapçası, etkili hitabeti ve samimiyeti gibi güzel hasletleridir. Gavoçi, bu güzel özelliklerinden dolayı insanları etkilemiş ve gün geçtikçe toplum nezdinde saygınlığı artmıştır. [87]

Öğrencileriyle yaptığı röportajlarının birinde kendisine Arnavutluk'a bir daha dönüp orada yaşamaya devam etmek isteyip istemediği sorulduğunda, vatan sevgisi ve hasretinin hiçbir zaman eksilmediğini, fakat yoğun çalışma ve işler nedeniyle bunun kendisi için imkânsıza yakın olduğunu ifade etmiştir. Nitekim soruya şöyle cevap vermiştir: "Her yıl Arnavutluk'a gidiyorum, ama oraya tümüyle yerleşmem kolay gözükmemektedir. Çünkü Suriye'de çalışmaktayım ve ailem var. Bu ülkeye göç etmek sevaptır. Burada, dinini korumak için Arnavutluk'tan göç eden babalarımızın yanındayız."[88]

Vehbi Süleyman Gavoçi, *Nesillerin Anısına* adlı eserinde, Brüksel'e gittiğinde oraya göç eden Kosova, Makedonya, Karadağ ve Arnavutluk'tan Arnavutların ona gösterdiği saygı ve sevgiden bahsetmektedir. Bu durumdan çok memnun olan Gavoçi Suriye'ye döner dönmez Arnavutça dilinde *İslâm'ın İlkeleri* kitabını kaleme almıştır.[89]

Gavoçi, doğduğu şehir olan İşkodra'ya yaptığı büyük katkılardan dolayı bu şehrin müftüsünün önerisiyle İşkodra Belediye Meclisi 10 Şubat 2012 yılında Vehbi Süleyman Gavoçi'ye "Fahri Vatandaşlık" unvanını vermiştir. Unvan, 10 Mart 2012 Cumartesi günü Gavoçi'nin, *Muhammed (s.a.v)'in Hayatı ve Tebliği* adlı eserinin tanıtımı vesilesiyle düzenlenen törende takdim edilmiştir.[90]

2. Vehbi Süleyman Gavoçi'nin Hocaları

Vehbi Süleyman Gavoçi, ilim öğrenme yolculuğuna çocukluk döneminde başlamıştır. İlk derslerini babası Süleyman Gavoçi'den almıştır. Ancak babası imamlık görevini icra ettiği için oğluyla fazla vakit geçirme imkânı olmamıştır. Bu yüzden Gavoçi, Peraş Camii'nin mektebinde Hafız Hasan'dan ders almaya başlamıştır. Aynı şekilde

---

[87] *Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, Studiues i apasionuar…,* 15.12.2021

[88] Ermal Bega, *a.g.m*, https://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=504, 15.12.2021

[89] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman Gavoçi*, Prishtinë 2005, s. 89

[90] *"Qytetar Nderi" i Shkodrës për dijetarin e shquar H. Vehbi S. Gavoçi*, http://msh.myftinia-shkoder.org/old-myftinia-shkoder.org/376.html, 15.01.2022

Plaka Camii'nin mektebinde Hafız İbrahim Kraya'dan inanç, ibadet ve ahlak dersleri almıştır. Ayrıca Peraş Camisi'nde Hafız Kâzim'in de öğrencisi olmuştur. Vehbi, hocalarından bahsettiğinde sol eliyle yazmasını yasaklayan Şuayb Domnori'den de bahsetmektedir.[91]

Vehbi Gavoçi, âlimlerden ilim öğrenirken yaşadığı tecrübeyi şöyle aktarmaktadır: "Hafız Kâzim'in evinde ders yapıyorduk. Polisler kontrole geldiğinde, onlardan kaçmak için bizler bahçede oyunlar oynardık. Paruce'de okuduğum ilkokulda din dersi yoktu. Bu yüzden babam, beni öğle öncesi ve öğleden sonra dersler arasında din ilimleri öğrenmek için hocaya gönderirdi. Genellikle öğleden sonraki derslere geç kaldığım için öğretmen beni cezalandırırdı. Garuc'ta yaşadığımızda, okulda öğleden önce dört saat ders vardı. Öğle yemeği yemek için eve gelirdik, yemekten sonra hızlıca Plaka Camisi'ne gider, Hafız İbrahim Süleymaniye'den Kur'an okumayı öğrenirdik. Öğleden sonra ise derse yetişmek için hızlıca okula giderdik. Yazın her gün Plaka Camisi'ne giderdik."[92]

Gavoçi'yi din ilimlerine yoğunlaşmasındaki en önemli etken babasıdır. Babası dini ilimlerinde âlim olduğu için Gavoçi onu örnek almıştır. Ayrıca Suriye'ye göç ettikten sonra eğitimini Ezher'de devam etmesi için babası Gavoçi'yi Kahire'ye göndermiştir.[93] Vehbi Gavoçi, Ezher'de din eğitimine devam ettiğinde orada birçok hocası vardı. Bu nedenle önce Vehbi'nin Ezher'deki âlimlerden, daha sonra kendisinin etkilendiği âlimlerden bahsedeceğiz.

Hocalarından bahsedildiğinde ilk olarak yazar, araştırmacı, şair ve Şam ve Kahire'deki iki Arap Dili Enstitüsünün üyelerinden biri olan âlim Muhammed Khadir Hüseyin (1876-1958) zikredilebilir. Bir dönem Ezher'in Şeyhi de olmuştur. Tunus'ta doğdu ve Zeytune Üniversitesinde okudu. Daha sonra aynı üniversitede öğretim görevlisi oldu. "Büyük Mutluluk" isimli dergiyi kurdu. "Adliye" ve "Zeytuniye" adlı iki kütüphanenin düzenlenmesi için kurulan komisyonda çalıştı. Şam'daki Sultaniye okulunda öğretmendi. 1992 yılında Fransa'nın Şam'ı işgal ettiği dönemde Kahire'ye taşındı ve böylece Ezher'den mezun oldu. Ardından Ezher'de öğretim görevlisi oldu.

---

[91] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 41

[92] Abdurrahman Senxheri, *"Të Kthyemte ka Zoti xh.sh.",* trç. Vehbi Sulejman Gavoçi, Tiran, ss. 82-83.

[93] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 41.

Ayrıca el-Hidayetu'l-İslâmiye Vakfı'nı kurdu. Ezher dergisi olan "İslâmî Işık" ve "İslâm Bayrağı"nı yönetmiştir. Ondan fazla eserin sahibidir. Kahire'de vefat etmiştir.[94]

1932-1994 yılları arasında yaşayan Muhammed Fergoli, Ezher mezunu bir hukukçudur. Mısır'ın Asyut bölgesine bağlı bir köyde doğmuştur. İlahiyat Fakültesinden mezun olup 1971 yılında doktorasını savunmuştur. Birçok önemli eserin müellifidir. Ayrıca Ezher Üniversitesinde ve Medine'de İslâm Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak görevlendirilmiştir. Medine'de 1978'den 1982'ye kadar görev yapmıştır. 1990 yılında Kahire'de İlahiyat Fakültesi ve Hukuk Fakültesine dekan olarak atanmıştır.[95]

Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kafkasya'dan göç eden ailedendir. 1879'da Düzce'nin Hasan Efendi Köyü'nde doğduğunda, kendisini ilmî ve dinî ağırlığı olan bir ortamda buldu. İptidaiye ve Rüştiyeyi Düzce'de okuduktan sonra yükseköğrenimini İstanbul'da tamamladı. Dönemin ünlü âlimlerinden özel dersler ve icazetler aldı. Fatih Camisi'nde müderrislik yaptı, Daru'ş-Şafaka'da Arapça dersleri verdi. Pek çok talebe yetiştirdi. Resmi görev aldığı günden itibaren hep İttihat ve Terakki ile karşı karşıya geldi ve 1922'de Mısır'a göç etmek zorunda kaldı. İlmî çalışmalarının çoğunu Mısır'da yaptı. Kahire'de bulunduğu süre içerisinde Kevserî'nin evi âdeta bir medrese haline gelmiş ve burada özel dersler vermek suretiyle çok sayıda talebe yetiştirmiştir.[96]

Sultan II. Bayezid bir medrese yaptırmış ve bu medresede bizzat şeyhülislâmın ders vermesini emretmişti. Fakat zamanla Şeyhülislâmlar, işlerinin çoğalması üzerine kendilerinin yerine ders vermek üzere bir vekil görevlendirmeye başladılar. Şeyhülislâmın yerine ders veren bu müderrislere ders vekili denirdi. Ders vekilinin yetkisi Ezher Üniversitesi rektörünün yetkisine eşitti. Sultan Vahdeddin zamanında Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin ders vekili olan Kevserî bu görevi, azledilinceye kadar liyakatle yürüttü. 1951'de vefat etti.[97]

1899 yılında Mısır'ın Matubis şehrinde dünyaya gelen Şeyh Muhammed Ali es-Sayyis, hafızdır. 1926 yılında Ezher Üniversitesinden mezun olmuştur. Aynı üniversitede

---

[94] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 33

[95] Gös. Yer., s. 34

[96] Gös. Yer.

[97] Osman Verim, *Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin (1879-1951) Hayati, Eserleri ve Kelamî Görüşleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006, s. 9.

ihtisas yapmıştır. Bunu tamamladıktan sonra Ezher Üniversitesi Şeriat Fakültesinde profesör olarak işe alınmıştır. Bir dönem sonra üniversitenin dekanı olarak atanmaya layık görüldü. Ezher Üniversitesinin yüksek meclis üyeliği seçimini kazanarak üyelik unvanını aldı. Ömrünün sonuna kadar İslâm'a hizmet etti. 1976 yıllında vefat etti.[98]

Dr. Ahmed Ebu Sünne, 1909 yılında Mısır'da doğdu ve tüm hayatını Arap Yarımadası, Suriye, Irak, Fas, Türkiye ve İslâm dünyasının birçok ülkesinde İslâm'a ve öğrencilerine hizmet ederek geçirdi. Ebu Sünne, Ezher Üniversitesi Şeriat Fakültesinde profesör olarak çalışmıştır. Usûl-i Fıkıh alanında bazı eserler yazarak İslâm dünyasında tanındı. Kendisi 2003 yılında vefat etmiş, ardında başta Gavoçi olmak üzere çok sayıda talebe ve eser bırakmıştır.[99]

Vehbi Gavoçi hocalarından bahsederken Dr. Ahmed Ebu Sünne ile bir anısını anlatır. Bir keresinde hocası Mustalahu'l-Hadîs dersi verdiğinde sınıfta en aktif olan öğrencisi Gavoçi olduğu için hocası öğrencisini önemsermiş. Üniversitenin mezuniyet sözlü sınavında hocası Ebu Sünne, Gavoçi'yi diğer âlimlerin arasında övmüştü. Sorular sorulduğunda stres yapmaması için Gavoçi'ye çay ikram etmiş ve böylece başarılı bir şekilde Gavoçi sınavdan geçmişti. Böylece Gavoçi, Ezher Üniversitesinden mezun olan ilk Arnavut öğrenci olmuştur. Gavoçi, iki yıl sonra da hukuk bölümünden doktora diploması almıştır.[100] Gavoçi, bütün öğrencilere bir nasihati şöyledir: "Ey talebeler, hocalarınıza hürmet edin. Çünkü bu işin hayrını bu dünyada ve ahirette bulacaksınız inşallah." [101]

Süleyman Vehbi Gavoçi, Ezher Üniversitesi'nde öğrenciyken değerli hocalardan dersler almış, ilmi meclislerine ve ilmî tartışmalara katılmıştır. Öğrencisi Muhammed Sütari tarafından yapılan bir röportajda Gavoçi, âlimlerin yaşadıkları dönemde İslâm'ın doğru anlaşılması için önemli katkılar sağladıklarını belirtmiştir. Bütün âlimler kendi

---

[98] Muhammed el-Cevadi, *الشيخ محمد علي السايس أكبر مؤرخي الفقه الأزهريين Şeyh Muhammed Ali es-Sayyis, el-Ezher fıkhının en büyük tarihçisidir,* https://www.aljazeera.net/amp/blogs, 15.01.2022.

[99] Wafaa Saadavi, *أحمد فهمي أبو سنة.. شيخ الأصوليين بين العلم والحياة.. سيرة موجزة لعالم (Ahmed Fehmi Ebu Sünne.. İlim ve hayat arasındaki köktendincilerin şeyhi. Bir âlimin kısa biyografisi),* https://islamonline.net/archive/, 15.01.2022.

[100] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 35.

[101] Göst. yer.

zamanındaki ilmî tecrübelerden istifade ederek ve bunu geliştirerek günümüze aktarılmışlardır. İslamî ilimler Peygamberden başlayarak, sahabiler ve büyük âlimler aracılıyla günümüze kadar aktarılmıştır. Gavoçi, kendi hocalarından başka bazı çağdaş âlimlerden de bahsetmektedir.[102]

Bunlar; Mustafa Sabri Efendi, Said Havva, Yusuf el-Karadavi, İslâm tarihini kendisinden öğrendiği İmaduddin el-Kâtib ve Mahmud Şakir'dir. Aynı dönemde yaşayıp çok yararlandığı iki âlim daha zikretmektedir: Muhammed Said Ramazan el-Buti ve Seyyid Kutub. Bunlar Gavoçi'nin yararlandığı ve bilgi aldığı İslâm dünyasının birçok büyük âlimlerinden sadece birkaçıdır.[103] Gavoçi'nin gözünde bu âlimler, Peygamber mirası olan ilimleri her koşulda korumuş, doğruyu konuşmaktan asla taviz vermemiş ve yeni nesillere eksiksiz bir şekilde İslâmî ilimleri aktarmaya çalışmışlardır.[104]

3. Müderrislik Dönemi

Eğitimini tamamladıktan sonra 1947 yılında Suriye'ye dönen Gavoçi, öğretmen oldu. 1948 yılında kendisine öğretmenlik görevini ifa etme hakkını veren yarışmayı üçüncülükle kazandı. Vehbi 1949 yılında Halep şehrinin kız okullarında 1951 yılına kadar öğretmenlik yaptı.[105] 1965 yılına kadar ise çeşitli okullarda öğretmen olarak çalıştı. Şam'da Darul-Mualimin Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde sınıfların karışık olması nedeniyle Vehbi Gavoçi, bu kurumda az sürede kaldıktan sonra Eminiye Medresesinde ve Şam Üniversitesinde öğretmen yetiştiren enstitüde öğretim görevlisi oldu.[106]

Vehbi, sadece Suriye'de değil, farklı ülkelerde de konferanslar ve seminerler vermiştir. Ayrıca Arnavutların bulunduğu yerlerde ders vererek hem milli ruhu hem de dinî duyguları yaşatarak babası Süleyman Gavoçi'nin geleneğini takip etmeye gayret etmiştir. Gavoçi, çeşitli üniversitelerde ders vermenin yanı sıra camilerde de ders şeklinde vaazlar vermiştir. Nitekim 1950 yılında babasının görevli olduğu Arnavut Camisi'nde vaaz vermeye başlamıştır. Gavoçi, bu camide üç yıl imamlık ve vaizlik görevini devam

---

[102] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* ss. 47-48.

[103] Gös. yer.

[104] Gös. yer., s. 48.

[105] Ervin Qylafku, *Hoxhë Vehbi Sulejman Gavoçi*, https://rtvpendimi.com/hoxhe-vehbi-sulejman-gavoci/, 20.01.2022.

[106] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 67.

etmiştir. Ayrıca bu dönem içinde Şemsiye isimli camide de ders vermiştir. Daha sonra birkaç yıl boyunca Rauda Camisi'nde fıkıh ve tefsir alanında dersler vermiştir. Ayrıca uzun bir süre Dilamiye Camisi'nde çarşamba günleri "*Tergîb ve Terhîb*" kitabını öğrencileriyle okumuştur.[107]

1966 yılında Suudi Arabistan'a giderek Riyad Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlayan Gavoçi, daha sonra Medine'de 1971 yılına kadar profesörlük yaptı. Mescid-i Nebevî'de ilim talebelerine dersler verdi. 1967-1970 yılları arasında haftada iki kez ve hac esnasında her gün Medine'de dersler yaptı. Ardından Suriye'ye döndü ve 1980 yılına kadar öğretmenlik yaptı. 1980 yılında emekli olan Gavoçi, Medine İslâm Üniversitesine yeniden geri döndü. Üç yıldan sonra Ürdün'ün başkenti olan Amman'da ikamet etti. Çeşitli akademik çalışmalar yaptı ve kitaplar yayınladı.[108]

1986 yılında Dubai'de Din ve Dil Bilimleri Fakültesine öğretim görevlisi olarak atandı. Fakülte, Gavoçi'nin sözleriyle açılmıştır. Vehbi Gavoçi 2001 yılına kadar, on dört yıl boyunca fakültede öğretim üyesi olarak çalıştı. Ardından Suriye'ye dönüp kitaplarını yazmak için çalışmalarına devam etti.[109]

Öğrencisi Muhammed Sütari ile röportajında Gavoçi, öğretmenlik döneminde karşılaştığı zorluklardan şöyle bahsetmektedir: "1948 yılında Halep'te öğretmenliğe başladığımda karşılaştığım en önemli sıkıntı öğrencilerin kitap eksikliğiydi. Bunu fark ettikten sonra arkadaşımla müfredata uygun kitaplar yazdık. Bir yıl sonra öğrencilere kitaplar verildi ve böylece sıkıntı çözüldü."

4. İslâm ve Arnavut Âlimlerinin Vehbi Süleyman Gavoçi Hakkındaki Düşünceleri

Bu bölümde, âlimlerin Vehbi Gavoçi'ye dair görüşleri aktarılacaktır. Takrizlerin bir kısmı daha önce kitap ve dergilerde yayınlanmış, diğer bir kısmı ise Muhamed Sütari'nin yazdığı kitapta ilk kez yayınlanmıştır.

---

[107] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 67

[108] Ervin Qylafku, *a.g.m.*, https://rtvpendimi.com/hoxhe-vehbi-sulejman-gavoci/, 20.01.2022

[109] Gös. Yer.

Dr. Muhammed Said Ramazan el-Bûtî

"Bugün onu, sayısız çalışmalarıyla hakikatin muhafazasını yapması; ilmi, imanı, ahlakı ve Peygamber geleneğine bağlı kalmasıyla seçkin âlimlerden biri olarak görüyorum. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin müdafaasını bütün ilmî gücüyle korumaya çalışan nâdir âlimlerdendir. Vehbi Süleyman Gavoçi, İslâm inancındaki engin ilmi, fıkhî konulara ve farklı ilimlere vukufiyetiyle meşhur âlimler arasında sayılmaktadır. Onu 1950'lerin başında, Suriye bölgesinin en samimi ve çalışkan öğretmenlerinden birisi olarak tanıdım. Onun maneviyatı, güzel ahlakı, iş birliği, anlamlı konuşması, bilgisi ve sakinliği her zaman bende örnek alınabilecek bir kişilik oluşturdu. Allah'tan kendisine uzun, sağlıklı bir ömür vermesini, bizim ve İslâm ümmetimizin ondan istifade etmesini niyaz ederim. Ve'l-hamdü lillahi rabbil -âlemin."[110]

Dr. Mustafa Said el-Khan

"Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salat ve selam onun Resulüne ve rahmet Peygamberi olan Muhammed Mustafa'ya olsun. Bu basit satırları, hakkını veremeyeceğim halde kardeşim Vehbi Süleyman Gavoçi için yazıyorum. Ben kardeşim Gavoçi ile uzun süre çeşitli alanlarda birlikte çalıştık. Onda, iyilik, Allah yolunda ilim, hidayet ve nasihat isteyen, iyiliği emredip kötülüğü nehyeden bir hoca gördüm. Allah Teâlâ'nın, "*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır.*" (Nahl, 16/125) ayetiyle bürünmüş bir kişiliği vardır. Söz ve fiilleriyle Müslümanlara örnektir. Allah'tan (Allah'ın nimetleri onun üzerine olsun) onu refaha kavuşturmasını ve ellerine hayır ve bereket akıtmasını ve Resulullah'ın manevi mirasını onun içinde çoğaltmasını temenni ederim. Allah duaları işitendir."[111]

Abdülfettâh Ebû Gudde

Şeyh Abdülfettâh Ebû Gudde, son dönemin önemli âlimlerinden biridir. Gavoçi, bir eserinde bu âlimi büyük sözlerle överek şöyle demiştir: "*Abdülfettâh Ebû Gudde*

[110] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 165-166.

[111] Bu değerlendirme değerli âlim Mustafa Said el-Khan'ın hastalık döşeğinde Vehbi Gavoçi'ye yazdığı mektuptur. Mektup hocanın değerli öğrencisine Muhammed Sütari'ye 08.05.2003 tarihinde gönderilmiştir.

çalışkan ve ilimleri titizce kontrol eden bir âlimdir."[112] Ebu Gudde'nin eserlerinden biri de Muhammed el-Leknevî'nin "*er-Refʿ ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-taʿdîl*" başlıklı eserinin tahkikidir. Bu kitabını Vehbi Gavoçi'ye hediye etmiştir ve ona özel bir övgü ve saygı dolu güzel yazmıştır: "Muhterem ve samimi kardeşim Vehbi Süleyman Gavoçi'ye hediyedir. Allah, insanların onun bilgisinden faydalanmasını nasip kılsın. Riyad h. 9/3/1390."[113]

*Hafız Sabri Koçi** (Arnavutluk Müslüman Topluluğun Eski Başkanı)

"Şeyh Vehbi ile Tiran'daki çalışmalarımdan dolayı yıllardır görüşme fırsatımız olmadı. O yorulmak bilmeyen bir adamdı ve olmaya da devam etmektedir. İlk kez Himo Loku'nun oğullarının İşkodra'daki evinde buluşmuştuk. Ertesi gün ağabeyi ile birlikte beni evimde ziyaret ettiler. Tiran'a taşındığımda daha az görüşmeye başladık. Kendisinin kıraati çok güzeldi. Onu dinleyenler okuyuşunu çok beğenirdi. Dindar, çalışkan ve düzenli bir kişiliğe sahipti. Ülkemizdeki Arnavut Müslümanlarına çeşitli çalışmalarıyla katkıda bulunmuştur. Komünist rejim döneminde Kosovalılar için çok değerli yayınlar yaptı. Ancak engellerle karşılaştı. Birçok kez ona zarar vermeye çalışıldı. Kendisiyle yurt dışında da görüştüm, etrafında erkekleri ve kadınları toplar, onlara din hakkında sohbetler yapardı. Vehbi Gavoçi, dinî literatüre katkısı bakımından Arnavut Müslüman toplumunun can damarı olmuştur. Dinî cehaletin yaygın ve İslâm âlimlerinin eksikliğinin hâkim olduğu bir ortamda sayısız esere hayat vermiştir. Sorunlara gerekli çözümler üretmiştir. Bize çok büyük hizmetleri vardır. Onu genç olarak tanıyanlara imreniyorum.

---

[112] Ibnu Xhemaa, *Idahud-delil fi kat'i huxhexhi ehli-ta'til*, s. 4.

[113] Muhammed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 163-164.

* Hafız Sabri Koçi, 14 Mayıs 1921 yılında Arnavutluk'un Librazhd kentinin Orenj köyünde doğdu. Babası, o 1 yaşına ulaşmadan vefat edince, çocukken hayatın zorluklarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. 1939 yılından sonra İşkodra şehrinin eski bir mahallesindeki camide imam oldu. Ardından Beyaz Cami'de ve Dudas mahallesinde de görev yaptı. 1952 yılında Küçük Rus Camisi'nde imam oldu. 23 Mayıs 1956'da Kavalye'nin müftüsü seçildi. Ancak komünist rejimi onun cemaatle yakın olmasını tehlikeli gördüğü için 1966 yılında onu tutukladı. 20 yıl 4 ay 18 gün hapse mahkûm edildi. 23 Ocak 1991 yılında "Arnavut İslâm Cemaati" isminde dernek kurulmuştu. Bu dernek zamanla büyümüş İslâm topluluğu haline gelmişti. Sabri Koçi ise bu kurumun ilk başkanı seçildi. Son dönemlerde kişiliği hakkında birçok yerde sempozyum ve paneller yapılmıştır. Hafız Sabri Koçi, Arnavutluk'ta ve Müslüman Arnavut halkının unutulmaz bir figürüdür.

Genç öğrenciler onu tanımakla İslâmî ilimler alanında iyi sonuçlar elde edeceklerdir. O dinî konuların bizde yeniden anlaşılmasını sağladı. Onun gelişi aynı zamanda Arnavutluk'ta büyük bir yankı ve Arnavut insanlarının ruhu üzerinde bir etki yarattı."[114]

*İmam Vehbi İsmaili** (ABD ve Kanada'nın Arnavutluk Müslüman Topluluğun Başkanı)

"Süleyman Gavoçi, İşkodra'nın saygın âlimlerinden biri olan babam Hacı İsmaili'nin yanına geldiği için çocukluğumdan beri onu tanırım. 1938 yılında Ezher Üniversitesinde okumaya gittim. Orada kardeşi Şevket'le tanıştım. Daha sonra Kahire'ye Vehbi de geldi. Vehbi, Yakova'dan Tevfik İslâm'la birlikte Ezher lisesinden ve Şeriat Fakültesinden başarıyla mezun olan ilk Arnavut öğrenciydi.

1948 yılında Amerika'da bulunan Arnavut Müslüman Toplumu tarafından davet edildim. Arnavutluk'a dönme ümidiyle oraya gitmedik ve Mısır'da hayatımı devam etmeye başladım. Kahire'de geçimimi yazılarımla sağlıyordum. Vehbi ile aynı yurdu paylaşıyorduk. Bir gün odama gelip, beni Amerika'ya gitmeye ikna etti. 1961 yılında Başkan Cemal Abdünnâsır tarafından bir grup Amerikalı Müslüman ile Mısır ve Suriye'yi ziyaret etmemiz için davet aldık. Gittiğimiz yerlerdeki âlimlerden Vehbi Gavoçi hakkında güzel şeyler duyduk. Müslüman Arnavut kardeşimizin güzel anılması bizi de mutlu etti."[115]

"Vehbi Gavoçi'nin farklı dergilerde makaleleri ve Arapça yazdığı yirmiden fazla kitabı bulunmaktadır. İslâm dünyasında eserleriyle tanınmıştır. Arnavutluk özgürlüğe kavuştuğunda, Arnavutça dilinde kitap yazanlarından ilklerindendir. Bildiğim kadarıyla da Hafız İbrahim Dalliu ile birlikte ücretsiz kitap dağıtan tek kişi oydu. Allah onu hem

---

[114] Vehbi'nin öğrencisi Muhammed Sütari'nin 25.07.2002 tarihinde Hafız Sabri Koçi ile Tiran'da yaptığı röportajından alıntıdır.

* Vehbi İsmaili, 25 Kasım 1919 yılında İşkodra'da doğdu. 1937 yılında Ezher Üniversitesinde eğitimine başladı. 1945 yılında İlahiyat bölümünden mezun oldu. 1949 yılının Nisan ayında sonunda Detroit'teki Arnavut-Amerikan Müslüman Topluluğu tarafından davet edilip oraya gitti. İsmaili, tüm Arnavut çevrelerinde İslâm'ı temsil eden ve İslâmî ilimlere vâkıf olan bir kişiliğe sahiptir. Otuzdan fazla çalışması da vardır. Kuzey Amerika bölgesinin Arnavut Müslüman Topluluğunun başkanı ve Michigan'daki Arnavut-Amerikan İslâm Merkez Camisi'nde imam olarak görev yapmıştır.

[115] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* ss. 163-164.

bu dünyada hem de ahirette hayırla mükâfatlandırsın. Vehbi, hem Dubai'de hem de Medine'de birçok Arnavut Müslüman öğrencilere burs vermiş ve elinden geldikçe yardımcı olmuştur. Birkaç yıl önce onun bir arkadaşı beni ziyarete geldi. Hoca'nın selamını iletti ve bana 2.000 Alman markı verdi. Ben bu parayla *Muhammed (s.a.v) İslâm Peygamberi* adlı kitabı yayınladım. Amerika'ya geldiğimden beri Gavoçi'yle Brüksel'de ve İpek'te (Peja) karşılaştık. Hacı Vehbi, eserleri, bilgisi ve ahlakıyla İslâm dinini ve Arnavut milletini onurlandıran bir âlimdir. Allah onu korusun ve hayırla mükâfatlandırsın. Detroit, 23.06.2003."[116]

*Hacı Faik Hoca** (Eski İşkodra Müftüsü)

"Vehbi ile ilk kez 1991 yılında Arnavutluk'a ve memleketi İşkodra'ya gelişi vesilesiyle tanıştık. Dünyaca ünlü bir Arnavut'la ve İslâm dinine çok şey katmış olan âlimle görüşmek bizim için çok heyecan vericiydi. Arnavutluk'a kitaplar ve derslerle çok katkı yapmıştır. Vehbi'nin bugün dünyanın en çalışkan âlimlerinden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Görünüşü, tam bir mümine benzemektedir. Hayatı İslâm dininin yayılmasına ve öğretilmesine adanmıştır. Bana göre Vehbi, bir öğretmen, dünyaca ünlü bir eğitimcidir. Kendisiyle ilk tanıştığımızda müftü olarak tecrübemiz azdı. Ancak onunla yaptığımız görüşmelerde, tavsiyelerini ve düşüncelerini dikkate alarak İşkodra'daki müminleri doğru bir şekilde yönlendirmek adına çok şey kazandım. Yazılı eserleri İşkodra ve Arnavutluk'taki Müslümanların dinî bilgisinin temelini oluşturur. Kitaplarında, imanın şartları, Peygamberimiz (sav)'in hayatı, sünnet ve bi'dat kavramları, Müslümanların hakları vb. konular ele alınmıştır."[117]

"İşkodra'dan ayrıldıktan sonra Gavoçi ile yazışmalarımız devam etti. Kendisine gönderdiğim sorulara cevap vererek her zaman yanımızda olduğunu gösterdi. Her zaman

[116] 23.06.2003 tarihinde Vehbi Gavoçi'nin öğrencisi olan Muhammed Sütari'nin e-posta adresine İmam Vehbi İsmaili tarafından Gavoçi'ye teşekkür maili gönderilmiştir.

* Faik Hoca, 14 Nisan 1930 yılında İşkodra'da doğdu. 1935-1939 yılları arasında ilkokulunu Tiran'da tamamladı. 1939-1948 yılları arasında Tiran Medresesinden dereceye girerek mezun olmuştur. Ardından medresede Arapça vb. derslerin hocalığını yapmaya başlamıştır. Bir buçuk yıl bu görevde kaldıktan sonra Hafız Sabri Koçi'nin önerisiyle Faik Hoca İşkodra müftüsü olmuştur. 2003 yıllında sağlık sorunlarından dolayı müftülükteki görevini bırakmıştır.

[117] Bölüm Vehbi'nin öğrencisi Muhammed Sütari'nin H. Faik Hoca ile 15.08.2002 tarihinde İşkodra'da yaptığı röportajdan alıntıdır.

medreseye, talebelerine, müminlere ve hatta dinî kadrolara yardımda bulunmuştur. Birçok köydeki caminin minaresinin yapımını üstlenmiştir. Bahçalık Camisi'nin minaresi onun yardım ve katkısıyla yapılmıştır. Bu yazışmalar sayesinde bugün yeni erkek medresesinin yapılacağı arazinin bir bölümünü de satın aldık. Görüşmelerimiz baba oğul gibi geçmektedir. Aramızda yaş farkı olsa da ailece tanıştığımız için ilişkimiz çok iyidir. Yaptığı her şey için ona minnettarım, tüm dünyada, özellikle İşkodra ve Arnavutluk'ta İslâm'a dair yaptığı bütün faaliyetlerden dolayı Allah ona sağlık ve iyilikler versin."[118]

Hafiz Başkim Bayraktari (Eski İşkodra Müftüsü)

"Şeyh Vehbi Gavoçi gibi bir İslâm âliminin kıymetini bilmek ve onu değerlendirmek için büyük bir bilgi ve tecrübeye sahip olmanız gerekir ki bu bende eksiktir. Ancak dünyaca ünlü hocamız hakkında birkaç söz söylemek benim için bir görevdir. Allah Teâlâ, Kur'an'da "*İlim sahibi olanları yüksek derecelere çıkarsın*" (Mücadele, 58/11) buyurarak İslâm ümmetinin âlimlerini yüceltmiştir.[119]

Allah'ın yücelttiklerine saygı duymakla mükellefiz. Vehbi gibi kişilerle tanışıldığından itibaren onlara karşı sevgi ve saygı oluşur. Vehbi Süleyman Gavoçi gibi Allah'ın kelâmına uyan âlimleri övmenin şeref olduğunu vurgulamak isterim. Vehbi'nin samimiyeti, sadeliği, bilgeliği, kültürü, bilgisi ve birçok ayırt edici özelliği onu sevmemi ve takdir etmemi sağlıyor. Medine'de iken Hanefi mezhebimizin büyük bir âlimi, kendimi tanıttıktan sonra bana şöyle sordu: "Profesör Vehbi Gavoçi'yi tanıyor musun?" "Evet, dedim!" Sonra devam etti: "Prof. Vehbi ünlü bir âlimdir." Ayrıca Birleşik Arap Emirlikleri'nde eğitim gören Kosovalı bir öğrenci, Medine'de bizi ziyaret ettiğinde kendisine Vehbi Gavoçi'yi sorduk, kendisi bize şunları söyledi: "Onunla ne zaman görüşsek, 1997'den sonra Arnavutluk'taki durumu tartışıyoruz ve hoca ülkemizin o kötü durumuna ağlıyor ve üzülüyor...!"[120]

Ümmetin değerli âlimlerinden biri olan Vehbi ile ilk tanışmamız İşkodra'da, merhum Rasim Zekya'nın evinde oldu. O zamandan beri hikmet ve kerametiyle bana nasihatlerde bulunuyordu. Medine ziyaretlerimizde onunla görüşünce biz mutlu

[118] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 143-144

[119] Gös. Yer., s. 145

[120] Gös. Yer., s. 145

oluyorduk. Bir cuma günü Mescid-i Nebevî'de karşılaştığımda, sohbet ederken ilimle meşgul olmayı, talebelerle birlikte olmayı ve Arnavutluk'a döndüğümüzde insanları güzel bir şekilde İslâm'a davet etmeyi bizlere tavsiye etti. Başka bir zaman bize şöyle nasihat etti: "Siz hocalar için en önemli şey, birbirinize tahammül etmek, insanları dine yakınlaştırmak ve diğerleriyle diyalog kurmaktır." Benim için Prof. Vehbi Gavoçi, ilim, irfan ve fedakârlıkta örnek ve modeldir. Ona her zaman sağlık ve uzun ömür diliyorum."[121]

Ahmet Osya (İşkodra'daki "Hacı Şeh Camii" Medresesinin Kurucusu ve İlk Yöneticisi)

Vehbi Süleyman Gavoçi, bütün müminlere ve özellikle İşkodralılara Allah'ın bir armağanıdır. Allah, İşkodralı âlimleri korumuştur. Arnavutluk'ta kesintiye uğrayan İslâm'a davet çalışmalarına devam edilmesi için bu gibi âlimler görevlendirmiştir. Vehbi Gavoçi toplumumuzun ihtiyaç duyduğu büyük bir âlimdir ve o, İşkodra'nın İslâm geleneğini, kültürünü, ahlakını temsil eden ender şahsiyetlerden biridir.[122] Gavoçi, sadece yazdığı dinî eserlerle değil, maddi anlamda da İşkodra'ya yardım etmiştir. Açıldığı ilk günden itibaren İşkodra medresesinin dostu oldu ve olmaya devam edecektir. (Medresenin Açılış Törenindeki Konuşma. 12 Aralık 1991)[123]

Medresenin yapımında çalışırken "Bırakın o işi, çünkü olmaz" gibi karamsar ifadeleri duyduğumuz, dinî literatürde eksiğimizin çok olduğu zamanlarda, Vehbi, bizi cesaretlendirmekle kalmıyor, inşaatı için medreseye her türlü yardımı ulaştırmaya çalışıyordu. Hep bizim yanımızdaydı ve bizi destekliyordu. İşkodra'ya her gelişinde medreseyi ziyaret eder, öğrenciler ve hocalarıyla bir araya gelirdi. Onlarla hem âlim, hem de kardeş gibi konuşur, ders verirdi. Medresede düzenlenen çeşitli dinî, edebî ve sanatsal faaliyetlere de katılırdı. Bu ziyaretlerde Gavoçi'nin hem üzüntü ve hem de sevinç gözyaşlarına tanık oluyorduk. Gavoçi, her zaman, medrese öğrencilerinin ve

[121] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 145-146.

[122] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 146-147.

[123] Gös. yer.

öğretmenlerinin saygısını, minnetini ve sevgisini kazanmış ve kazanmaya devam edecektir.[124]

Hikmet Bekteşi (İşkodra Hacı Şeh Şamia İmam Hatip Lisesi/Medresesinin Müdürü)

Gavoçi'nin çeşitli çalışmaları mevcut olmakla birlikte medrese onu cezbediyordu. Gösterdiği ilgi ve yardımseverliği bir arkadaş ve hayırseverden çok daha fazlaydı. Bize karşı her hareketinde merhamet, samimiyet ve sevgi aşılayan; uzaktan gelen ama oldukça bizlere yakın olan ve ailemiz gibi samimiyeti hissettiren özel bir kalbi vardı.[125]

Her Ramazan ve Bayram arifesinde tüm öğrencileri hatırlatmak için mesajlar gönderirdi. Bir kez bile nasıl unutmadı? Yeni medrese için bir arsa almamız gerektiğinde bize hemen cevap verdi. Herkese katkılarından dolayı teşekkür etmekle birlikte yurtdışındaki hiçbir Arnavut'un dahi Gavoçi kadar yardımı (maddi yardımlar, kitaplar vb.) olmamıştır. O herkesten farklı olduğunu kanıtlamıştır. Verdiği sözlerden asla geri dönmedi ve sözlerinin hepsini yerine getirdi.[126] Parruca Camisi'nde Hacı Vehbi'nin vaazlarına katılmakla şanslıydım. Vaazlarında verdiği güzel mesajlar beni çok etkilemiştir. O bütün ruhuyla ve kalbiyle konuşuyordu. Söylenmesi gereken her şeyi söyledikten sonra, söylediği sözler hakkında düşünmemize ve tefekkür etmemize neden oluyordu. Kibar ve açık sözlüydü. Sözleri yumuşaktı, ama anlamları ve mesajları güçlüydü.[127]

Ali Laçey (Eski İşkodra Belediye Başkanı)

Ben de değerli Gavoçi hocanın sokağını ve evini bilen, ancak kendisiyle şahsen tanışma fırsatı bulamamış kimselerdenim. İşkodra, her insana değer veren ve her dinî görüşe saygı duan bir şehir değil midir? İşkodra, Doğu ve Batı kültürlerinin özgür olarak yaşandığı bir şehir değil midir? Aynı şekilde kültür üreten bir şehir değil mi? İşkodra, Peygamber öğretisini benimseyerek ilme önem veren ve buna yönelik adımlar atan bir

---

[124] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 147.

[125] Hiqmet Bekteshi, *Presonaliteti i Profesor Gavoçit, në Gazetën "Drita e Dijes*", Shkodër, Nëntor 2001, sy. 31, s. 3.

[126] Gös. yer.

[127] Hiqmet Bekteshi, *a.g.m.,* s. 3.

şehir olduğunu kanıtlamamış mıdır? Umuyorum ki bir araya gelip şehre yakışacak unvanı vermek vesilesiyle Profesör Vehbi Süleyman Gavoçi'nin huzurunda, kendisi için "İşkodra Şehri'nin Gururu" diyeceğiz. Şehrimizde, tüm kültürlere ve temsil ettikleri önemli kişilere yer vardır. Bunların başında hiç şüphesiz saygıdeğer hocamız Vehbi Gavoçi gelir.[128]

*Dr. Recep Boya** (Eski Kosova İslâm Birliği Başkanı)

1969-1981 yılları arasında Suudi Arabistan'ın Medine şehrinde öğrenciyken, saygıdeğer hocamız Vehbi Süleyman Gavoçi ile tanışma şerefine nail oldum. Ondan fıkıh ilminin ilk derslerini aldım. Hatta bu alandaki en iyi bilinen eser olan "el-Lübâb"ı, onun açıklamaları ve yorumları sayesinde ileri bir seviyede öğrenmeyi başardım. Yetmişli yılların başlarından itibaren Medine'de ilk Arnavut kökenli öğrenciydim. Böylece Vehbi hocayı tanıyan ilk Arnavut öğrencilerden de biriydim. Benim için unutulmaz anılardı. Benimle yakınlık kurdu, tavsiyeleri benim için önemliydi. O benim ailem gibiydi.[129] Biz öğrencilerin gözünde Şeyh Vehbi, büyük bir İslâmî ilim âlimidir. Özellikle Hanefi mezhebi hakkındaki derin bilgisiyle âlimler arasında ayırt edilir. Hatta günümüzde Hanefî mezhebiyle ilgili İslâm dünyasında başvurulması gereken kaynaklardan birisidir.[130]

Fıkhî görüşleri (fetvaları) oldukça değerlidir. Sahip olduğu ilmin yanında ahlakî değerleri de zikredilmelidir. Her zaman sakin ve başkalarına yardım etmeye hazırdır. Birçok öğrenciye Mescid-i Nebevî'de ek dersler verirdi. Vehbi, ne zaman ders verse en

---

[128] Ali Laçej, *Në panteonin e qytetit tonë ka vend për të gjithë njerëzit e shquar të tij*, "Drita e Dijes" gazetesinde, Shkodër, Nëntor 2001, sy. 31, s. 3.

* Recep Boya, 20 Haziran 1946'da Kosova'nın Kırnica köyünde doğdu. Üniversite eğitimini Suudi Arabistan Krallığı'ndaki Medine İslâm Üniversitesinde tamamladı. Ayrıca Medine'de 1981'de "Arnavutlar (Arnavutlar) ve İslâm" konusuyla yüksek lisansını bitirdi. 1985'te ise "Yugoslavya'daki Müslümanlar" başlığıyla doktorasını aldı. Doktorasını tamamladıktan sonra 1986'da Kosova'ya döndü ve burada İpek'te imam olarak çalışmaya başladı ve aynı zamanda 1990'a kadar Priştine'deki Alauddin Medresesinde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1991'de Kosova İslâm Birliği başkanı olarak seçildi ve görevini üç dönem üst üste yaparak 2003 görevinden ayrıldı. Boya, Priştine'deki İslâmî İlimler Fakültesinin kurucularından birisidir ve burada Fıkıh ve Davet konularını öğretmiştir. 1992-2011 döneminde de bu fakültenin dekanlığını yaptı.

[129] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 157.

[130] Gös. yer.

büyük salonlar dahi öğrencilerle dolup taşardı.[131] Medine İslâm Üniversitesinin yanında Suudi Arabistan, Ürdün, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri ve başka ülkelerdeki üniversitelerde de ders vermiştir. Kitaplarını Arapça ve Arnavutça yazmıştır.

Vehbi Gavoçi, aynı zamanda bir vatanseverdi. Arap devletlerinde yaşamış ve çalışmış diğer Arnavut âlimlerinin aksine, ana dilini (Arnavutça) korumuştur. Bize sık sık, memleketine olan sevgisini ifade eder, İşkodra'daki anılarını anlatırdı. Otuz yıllık zaman aralığında komünist rejimin Arnavutluk'u, Arnavut toplumunu ve dinleri nasıl yok ettiğini söylerdi, biz de üzülürdük.

Gavoçi, hasret ve üzüntüsüne rağmen yine de memleketiyle iletişimini sürdürdü ve ne zaman "Halkın Sesi'ni[132] okuduğunu görsem, niye okuduğunu sorardım. O da sadece sevgili Arnavutçamı unutmamak ve en azından şehir isimlerini hatırlamak için okuduğunu ifade ederdi. Biz öğrencilere Arnavutça edebiyat okumalarını da tavsiye ederdi. Yakında Arnavutluk'un bize, doktorlardan ve mühendislerden daha fazla ihtiyacı olacağını söylerdi. Vatanı için hissettiği boşluğu doldurmak için Kosova ve K. Makedonya'yı ziyaret etti. Eski Yugoslavya döneminde orada zulümler yapıldı ve hocanın oraya gitmesi de yasaklandı. Hakikati her zaman haykırdığı için ikinci vatanında bile (Suriye'de) istenmeyen kişi ilan edilmiştir. Şam'dan ayrılmaya zorlanmış ve zulme mâruz kalmamak için oradan göç etmiştir.[133]

Şeyh Vehbi ile olan anılarımdan en önemlisi, "İslâm ve Arnavutlar" başlıklı yüksek lisans tezimin hazırlanmasında onun benim danışmanım olmasıdır.[134] Kullanacağım kaynaklar hakkındaki öneri ve tavsiyelerin bana verilen en büyük yardım ve en değerli katkı olduğunu düşünüyorum.

Ayrıca eğitimimi tamamladıktan sonra fırsat buldukça saygıdeğer hocamı ziyaret ediyorum. Her daim bana verdiği destekler ve önemli anlarımda yanımda olduğu için kendisine teşekkür ettiğimi de belirtmek isterim. Onun tavsiyeleri, benim hayatımda çok olumlu yolların açılmasına vesile oldu. Desteği, rehberliği ve önerileri için kendisine her

---

[131] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 157.

[132] Arnavutça dilinde çıkan eski bir gazete.

[133] Muhamed Sytari, *Vehbi Sulejman…,* s. 157.

[134] Göst. yer.

zaman minnettar olacağım. İslâm ve Arnavutlar için yaptığı yeri doldurulamaz katkılardan dolayı Allah'ın onu hem dünyada hem ahirette mükâfatlandırmasını diliyorum."[135]

Vehbi Süleyman Gavoçi'nin büyüklüğünü güzel bir şekilde tanıtmak gayesiyle yukarıda zikrettiğimiz belirli kişilerle yetindik.[136]

[135] Kosova Müftüsü Dr. Recep Boya'ın Vehbi Gavoçi'nin öğrencisine Muhammed Sütari'ye gönderdiği elektronik teşekkür mesajıdır. (Priştine, 14.04.2003)

[136] Gös. yer.

III. BÖLÜM

VEHBİ SÜLEYMAN GAVOÇİ'NİN ESERLERİ

1. Vehbi Gavoçi'ye Göre Davetin Değeri ve Sorumluluğu

Vehbi Süleyman Gavoçi, davetin değerini çocukluk yaşında idrak etmiştir. Bu yüzden küçük yaşlarından itibaren babasından ve cami imamlarından dersler almaya başlamıştır. Suriye ve Mısır'da ise ders aldığı hocalarından icâzet almıştır. Bu ilim yolculuğu sonunda Müslüman topluma Gavoçi isminde bir âlim kazandırılmıştır.

İlmin yazılıp aktarılmasının ne kadar önemli olduğunu idrak eden Gavoçi, fakültelerde ders vermenin yanında kitaplar, makaleler yazmıştır. Arapça ve Arnavutça olmak üzere yaklaşık 50 eseri bulunmaktadır. Arnavutça eserleri, günümüzde kullanılan dilden farklı, eski Arnavutça ile yazılmıştır. Böyle yazmasının nedenlerinden birisi ise Arnavutluk'ta çocukluğundan beri yaşamamasıdır. Bazılarına göre Gavoçi, babasından öğrendiği lehçe olan eski İşkodra lehçesini kullanmaktadır.

Dr. Şefik Osmani, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "1993 yılında Vehbi Süleyman Gavoçi tarafından yazılan yaklaşık üç yüz sayfalık *Hz. Muhammed'in Hayatı* isimli eser İşkodra'da yayınlandı. Peygamber (s.a.v)'in hayatı, yaşadığı önemli olaylar açısından zengin bir içeriğe sahip olan bu eserde, bazı bölümlerde anlamı zorlaştıracak dil hatalarının olduğunu görüyoruz. Bu yüzden okurken çok fazla zorlanıyoruz. Bununla birlikte yazarın Peygamberimize derin sevgisini anlamamız için önsözün okunması yeterlidir."[137]

Bu durum, asla Gavoçi'nin yazılarını değersiz hale getirmemektedir. Aksine, hayatının büyük bir bölümünü yurt dışında geçiren âlimin kendi dilinde eser kaleme alması kendi başına bir değerdir. Gavoçi'yi eski Arnavut lehçesinde olsa bile Arnavutça dilinde yazmaya sevk eden, Allah yoluna davetin değerini anlamasıdır. Nitekim fakültelerde, camilerde vb. mekânlarda yaptığı sohbetlerin temel gayesi İslâm'a davet etmekti.

---

[137] Shefik Osmani, *Personaliteti i Muhamedit (a.s) në letërsinë dokumentare Shqipe*, "Hëna e re", 1 Ağustos 1995, sy. 104-105, s. 26.

Gavoçi'yi, eski bir Arnavut lehçesini bilmesine rağmen Arnavutça yazmaya sevk eden aşk, Allah yoluna davetin değerini anlama şekli olmuştur. Bundan hareketle, ister çeşitli camilerde verdiği derslerle, isterse fakültelerde verdiği akademi derslerle, hatta Arapça ve Arnavutça yazdığı kitaplarla olsun, kendisine verilen her fırsatı İslâm'a davet etmek için kullanmaya çalıştı.

Vehbi, Allah yoluna davetin değerinden tutku ve sevgiyle bahsederken şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'ın yoluna davet etmek ne kıymetli ve büyük bir görevdir. Bu yoldan nasiplenmek isteyenler için, bu yol ne değerli bir yoldur. Allah Teâlâ Kur'an'da bizlere şöyle diyor: "*(İnsanları) Allah'a çağıran, salih amel işleyen ve 'Ben Müslümanlardanım' diyenden daha güzel sözlü kim olabilir?*" (Fussilet, 41/33)

Allah katında en hayırlı ve derecesi en yüksek olan seçilmiş insanlar (Peygamber; Hz. Âdem (a.s), Hz. İbrahim (a.s), Hz. Musa (a.s), Hz. İsa (a.s) ve Hz. Muhammed (s.a.v) gibi insanlara ilahî mesajı anlatmaya çalışmışlardır. Gerçek âlimler Hz. Peygamber (s.a.v)'in varisleridir. Bu yüzden biz de Allaha davet eden bu değerli insanlara saygı göstermeli ve onların yolundan gitmeliyiz.[138]

Vehbi Gavoçi, Allah'ın yoluna daveti hayatındaki en değerli şey olarak nitelendirmiştir. Talebelerine de davetçi olduklarında her zaman iyi ve sevgi dolu bir üslup kullanmalarını ve pes etmemelerini tavsiye etmiştir. Gavoçi, İslâm daveti yolunda karşılaşılması muhtemel zorluklara karşı, öğrencilerine bazı öğütler vermiştir:

1) Allah İnancında Samimiyet: Hayatını, tamamen Allah'ın isteğine ve dinin gereklerine göre şekillendirmek. Her şeyi dine karşı değersizleştirmek, kişisel çıkarlarını dine alet etmemek.[139]

2) Doğru Bilgi: Gerçek bilgileri insanlara sunmak. Anlamadıkları ve ihtiyaç duymadıkları konulara girmemek.[140]

---

[138] Muhamed Sytari, *a.g.e.*, s. 42.

[139] Muhamed Sytari, a.g.e., s. 42-43.

[140] *Armët më të mira për një thirrës islam të suksesshëm,* http://ms.muhamedSütari.net/Old-muhamedSütari/arma%20e%20thirresit%20islam.htm. Erişim: 02.02.2022

3) Görevini Sevmek: Davetin yayılması için gerekirse kişi zamanından ve kendisinden feragat etmelidir. Davetin hakkı verilmediğinde kalben rahat olmamak gerekir.[141]

4) Sabretmek: Bazen olumlu bir sonuç elde etmek için birçok dersi ele almamız ve tekrarlamamız gerekebilir. Bu hususta Halid b. Velid (r.a)'ın 19 yıl aradan sonra Müslüman oluşunun hikâyesini hatırlamak yeterlidir. Peygamber (a.s) umretü'l-kazâ yapmak için Mekke'ye gitmişti. Hz. Peygamber'le birlikte Mekke'ye gelen Velîd, kardeşi Hâlid'i bulamayınca kendisine verilmek üzere bir mektup bıraktı. Bu mektupta, İslâmiyet'i kabul etmeyip bu dinden uzak durmasını hayretle karşıladığını belirttikten sonra Resûlullah'ın kendisini sorduğunu ve "Hâlid gibi bir insanın İslâm'ı tanımaması ne tuhaf! Keşke o, gayret ve kahramanlıklarını Müslümanların yanında müşriklere karşı gösterseydi; bu, kendisi için çok daha hayırlı olurdu. Biz de onu başkalarına tercih ederdik" dediğini bildirdi. Mektupta yazılanları duyan Halid'in kalbi İslâm'a ısındı, tereddüt etmeden Müslüman olmak için Medine'ye gitti ve Müslüman oldu.[142]

5) Dine Çağırdığımız Kişilere Dua Etmek: Hz. Peygamber (s.a.v) Hz. Ömer (r.a)'ın Müslüman olması için dua etmiştir. İslâm tarihi kitaplarında Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'i öldürmek için yola çıktığını, fakat yaşadığı olaylarla kalbinin İslâm'a ısındığı ve Müslüman olduğu rivayet edilir.[143]

6) Hikmetli ve Güzel Sözler Söylemek: Güzel söz, insanın kalbini açar. Hediyeleşmek, ziyarete gitmek ve bu esnada hoş sohbet, doğru sözlü olmak, yalan söylememek gerekir.[144]

Davetin zor ve engellerle çevrili olduğunu bilen Gavoçi, her fırsatta bu görevi yapmak isteyenlerin güzel ahlaklı olmalarının yanında dikkat etmeleri gereken bazı hususlara değinmiştir.

---

[141] *Armët më të mira për një thirrës islam të suksesshëm,* http://ms.muhamedSütari.net/Old-muhamedSütari/arma%20e%20thirresit%20islam.htm. Erişim: 02.02.2022

[142] Muhamed Sytari, a.g.e., s. 43.

[143] Gös.yer, s .44.

[144] Gös.yer.

Dikkat edilmesi gereken en önemli düşmanın şeytan olduğunu belirten müellif, tehlikeyi iki ana gruba ayırmaktadır:

a. Birincisi kalbin ve nefsin hastalığıdır. Nefsin şehvetlere uymasıdır. Buna sadece menfaat odaklı düşünmek de eklenebilir.

b. İkinci gruptaki tuzak, şeytanın eğri yolu süslemesidir. Helal olmayan kadınların peşinden koşmak ve yasak içecekler, şüpheli zenginlik ve sınırsız eğlenceler gibi durumların insana cazip gösterilmesi.[145]

Bu yüzden davetçi, "Kimsin? Beni kim ve neden yarattı? Hayatın amacı nedir? Öldükten sonra nereye gidilecek?" gibi sorular konusunda insana doğruyu görmesi için yardımcı olmalıdır. Bu sorulara düzgün cevap verenler Allah'ın izniyle doğru yolu bulacaklardır. Davetçi de bu bilince sahip olmalıdır.[146]

Gavoçi'nin eserleri tanıtmadan önce, fıkıhtaki yönteminden ve takip ettiği mezhepten bahsedelim.

Gavoçi'nin fıkıhtaki yolu Hanefi mezhebini, başka bir ifadeyle İmam Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin yolunu izlemektedir. Nitekim Balkanlarda günümüzde de uygulanan mezhep Hanefî mezhebidir. Ebû Hanîfe hicri 80-150 yılları arasında yaşadığı için zaman bakımından en eski mezhep veya en eski yol olarak da bilinmektedir.

Kendisiyle yapılan bir röportajda talebesi Muhammed Sütari tarafından Gavoçi'ye "Fıkıhtaki metodunuz nedir?" diye sorulduğunda Vehbi şöyle cevap vermektedir: "Fıkıhtaki yolum Hanefî mezhebinin kurucusu olan Ebû Hanîfe'nin yoludur. Ben bu mezhepte doğdum ve ilk derslerimi bu mezhepte aldım. Sonra gördüm ki, Ebû Hanîfe'nin mezhebi, tâbiîn zamanından gelmektedir. Fıkıh mezheplerin ilkidir.[147]

Ebû Hanîfe'nin fıkıh konularını tahlil ettiği 40 âlim seviyesinde öğrenci grubu vardı. Gavoçi, araştırmalarının sonunda diğer üç mezhebe kıyasen Hanefî mezhebe tâbi olmasının daha uygun olduğu kanaatindedir. Bununla birlikte dört fıkıh mezhebi

---

[145] Muhamed Sytari, *a.g.e.*, s. 44.

[146] Gös. Yer.

[147] Vehbi Gavoçi, diğer mezhep imamlarının hakkında hiçbir şey yazmadığı, akide konusunda meşhur bir eser olan "*el-Fıkhü'l-Ekber*"de Ebu Hanife'nin eserine atıfta bulunur.

âlimlerinin çok değerli eserleri ve içtihatlarının var olduğunu düşünen Gavoçi, diğer üç mezhebe de saygı duymaktadır.[148]

Vehbi Süleyman Gavoçi bu cevabında fıkıhtaki yolunu ve neden bu yolu izlediğini en iyi şekilde açıklamakla birlikte, sonu gelmeyen yeni olaylar ve durumlara cevaplar bulunması için, fıkıh alanında hala büyük bir ihtiyaç olduğunu her zaman vurgulamaktadır.

Vehbi Süleyman Gavoçi, takip ettiği mezhebi gerekçeleriyle birlikte açıklamaktadır. Ayrıca günümüzde yeni ortaya çıkan olaylara fıkıhtan yola çıkarak cevap bulunması gerektiğini vurgulamaktadır. Günümüzde ticaret ilişkileri, evlilik ilişkileri, miras, sigorta, organ nakli gibi modern dünyadaki sorunların cevap beklediğini zikretmektedir.

Özet olarak Gavoçi, fıkhı eski argümanlarla ama yeni bir dille ve aynı zamanda bazı yeni şeyler ekleyerek yazmamız gerektiği mesajını vermektedir. Ancak bunu sadece fıkhî bilgisi çok olan ve fıkhî mezheplerin kitaplarını iyi bilen kimselerin yapabileceğini düşünmektedir.[149]

2. Fıkıh Eserleri

2.1. Arnavutça Yazdığı ve Tercüme Ettiği Fıkıh Eserleri

Arnavutça yayınları ve Arapçadan Arnavutçaya yaptığı çeviriler açısından kuşkusuz en verimli âlimlerden birisi Vehbi Süleyman Gavoçi'dir. Vehbi, ilk Arnavutça eserini Kosova ve K. Makedonya'dan döndükten hemen sonra yazmıştır. Arnavutluk'a yıllar sonra ilk kez gitmek istemesine rağmen devlet tarafından izin verilmemesi sonucunda komşu ülkeleri ziyaret ettikten sonra Arnavut halkı için bir kitap yazmaya niyet eder.

Nitekim Kosova ve Makedonya'da ona gösterilen saygıdan dolayı ilk Arnavutça eserinde onlara teşekkür ederek basmaktadır. Kendisi şöyle diyor: "1974 yılında Kosova'ya gittim. Oradaki müminler benimle çok ilgilendiler ve beni çok iyi karşıladılar.

[148] Muhamed Sütari, *a.g.e.*, s. 50.

[149] Gös. Yer., s. 51.

Teşekkür olarak ne verebilirim diye düşündüm ve işe başladım, "*Nasıl ve Neden?*" başlıklı bir kitap yayınladım. Ben de onlara şöyle dedim: Size sözle şükretmek yerine, amel yani eserle yapıyorum. Bu kitabı Allah'ın dinine hizmet etmesi adına size ithaf ediyorum."[150]

Arnavutça dilindeki eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. **İslâm'ın Esasları veya Nasıl ve Neden?** (Shtyllat E Islamit Ose Si E Pse?) İlk basımı tarihsizdir. Ankara ve Brüksel'de basılmıştır.[151]

Kitabın önsözünde şu ifadeler yer almaktadır: "Avrupa ülkesindeki Müslüman Arnavutları ziyaretim vesilesiyle, orada çok iyi karşılandım. Tertemiz gönülleri olan Müslüman kardeşlerim beni ziyaret ettiler. Sohbet sırasında çeşitli dinî sorular soruldu. Açıklamalarıma gösterdikleri ilgi ve bana ikramları benim için paha biçilmez bir hazine oldu. Hayatım boyunca bu güzel anıları unutamayacağım. Bu yüzden bu kısa kitapla onlara teşekkür etmeyi uygun gördüm. Kitapta İslâm dininin beş temel esasının açıklamaları yer almaktadır. Şehâdet, namaz, zekât, oruç ve hac hakkında hükümlerden bahsedilmiştir. "Sevgili kardeşlerim, bu kitabı yazarken, bazı nedenlerle detaylı açıklama yapmadım. Allah hepimizin çalışmalarını bereketlendirsin. O'nun rızası için yaptığımız amelleri dergâhında kabul buyursun."[152]

Vehbi Gavoçi, bu kitabın önsözünde işaret ettiği gibi, İslâm'ın beş şartından bahsetmektedir. Ancak bu kitabı daha çekici kılan husus, başlığından da anlaşıldığı üzere İslâm'ın şartlarından bahsetmekle birlikte bu ibadetlerin yapılma sebep ve hikmetlerini ele almasıdır. Bu yüzden kısa bir açıklamadan sonra neden sorusu sorulup devamında cevabı verilmeye çalışılmıştır. Örneğin, namaz bölümünde namazı açıkladıktan sonra hemen neden namaz kıldığımız açıklanmaktadır.[153]

Aynı tarz zekât, oruç, hac için de geçerlidir. Tüm bu soruların cevaplanması eseri çekici kılmaktadır. Ayrıca ibadetlerin hikmetlerini yazmakla kalmamış, bu ibadetlerin fiziksel, sıhi, sosyal faydalarını da ele almıştır. Vehbi Gavoçi'nin bu kitapta verdiği

---

[150] Muhamed Sytari, *a.g.e.*, s. 22.

[151] Vehbi Gavoçi, *Shtyllat e islamit ose si e pse?,* Bruksel, s. 1

[152] Vehbi Gavoçi, *Shtyllat e Islamit ose si e pse?,* Burksel, s. 3-4.

[153] Gös. Yer.

bilgiler, Arnavut dilinde dinî materyal eksikliği yaşayan Arnavut Müslümanları için çok önemli ve faydalıdır.[154]

2. **Dinî Konularda Kısa Bir Kurs** (Kursi i Shkurtër Për Lëndën Fetare)
   Bu kitap, 1995 yılında Arnavutluk'un İşkodra şehrinde yayınlanmıştır.

Vehbi Gavoçi Arnavutluk'u ziyaret ettiğinde camilerde birçok vaaz vermişti. İşkodra şehrinde bulunan Parruca Camisi'nde elliden fazla konferans tarzında vaazları oldu. Konuşulan konuların, diğer nesillere aktarılması ve hatıra kalması adına kitaplaşması uygun görüldü.

Kitabın önsözünde Vehbi şöyle diyor: "Acele ederek, ama aynı zamanda dikkatli bir şekilde ve gerekli bilgi kaynaklarıdan istifade ederek kurs şeklinde okutulacak yedi İslâmî konu içeren kitabı yazıyorum. Yazılanlar, İşkodra'da Parruca Camisi'nde elli günlük vaazlardır. Allah'ın izni ile daha önce olduğu gibi daha iyi günler göreceğiz.[155]

Bu kitap, okul öğrencilerinin İslâm dini hakkında bir şeyler bilmelerini sağlamak ve aynı zamanda Arnavut halkının faydalanması için kaleme alınmıştır. Buna ilaveten din öğretmenlerinin, öğrencilerine dinî bilgiler öğretmek için yardımcı metinlerdir. Babalarımızın dini olan İslâm hakkında daha fazla bilgiye ihtiyacımız olduğu da belirtilmektedir.[156]

Vehbi Gavoçi, bu kitapta, İslâm dininin tüm ana konularından kısaca bahsetmeye çalışmış ve kitabı yedi bölüme ayırmıştır. İlk bölümü Kur'an hakkında yazmıştır. Kur'an kelimesinin ne anlama geldiği ve daha sonra Kur'an'ın nasıl yazıldığı, içeriği, nasıl nâzil olduğu ve nasıl hürmet edilmelidir gibi konular işlenmiştir. İkinci bölümde ise Kur'an'ın güzel okunmasının önemi, tecvid kuralları ve Arap harflerinin Arnavutça ile kıyaslanmasına yer vermiştir. Üçüncü bölümde hadislerin ne zaman yazılmaya başladığından ve içeriğinden bahsedilmekte; hadisleri toplayan kitaplar hangileridir, sorusuna da cevap verilmektedir. Bu bölümün sonunda Arnavutçaya çevrilmiş bazı hadisler zikredilmiştir.[157]

---

[154] Vehbi Gavoçi, *Shtyllat e Islamit ose si e pse?,* Burksel, s. 3-4.

[155] Arnavutluk'ta dini yasaklayan kanunla birlikte bu cami de pek çok cami gibi yıkılmıştır.

[156] Vehbi Gavoçi, *Kurs i shkurtër për lëndë fetare Islame,* Shkodër 1995, s. 3.

[157] Gös. Yer.

Dördüncü bölümde Peygamber (s.a.v)'in hayatı ele alınır. Beşinci bölümde tevhitten bahsederek imanın tüm şartlarını tek tek açıklamaktadır. Altıncı bölümde fıkıh ilmi ve İslâm'ın şartlarından bahsedilmektedir. Kitap, son bölümde Müslüman'ın görevleriyle tamamlanmaktadır.[158]

Kitap, 136 sayfadan oluşmaktadır. İşkodra'daki Volay isimli yayınevi tarafından 5.000 adet basılmıştır.

3. Sünnet ve Bid'at (Syneti e Bidati)

Kitap 1994 yılında Arnavutluk'un İşkodra şehrinde yayınlanmıştır.

Vehbi Gavoçi, sünnet ve bid'at kavramlarının anlamını bu kitapta açıklamaktadır. Kitapta sünnet ve bid'at nedir, sünnet-i seniyye nedir sorularını örneklerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu konuyu çalışmasının asıl sebebi ise kitabın yazıldığı dönem Arnavutluk'unda ilk defa Hanefî fıkhı dışında diğer fıkıh mezheplerle amel edilmesinin ortaya çıkardığı tartışmalardır. Bu yüzden zamanın gerektirdiği ihtiyaca binaen bu konu Gavoçi tarafından yazılmıştır.[159]

Gavoçi bu kitabın sonunda şöyle diyor: "Riyad'dan gelen bazı Araplar, Elbasan'ın "Cërrik" kentinde bir okul açtılar ve topluma İslâm'ı öğretmek için birçok erkek topladılar. Bu gençler dini öğrenmek için çok hevesli idiler. Araplar; Hanefî, Şafiî, Maliki ve Hanbeli mezheplerini öğretmek yerine Müslüman gençlere mezhep dışı görüşler anlatmaya başlamışlardı. Bu yüzden oradan ders alan gençler namazda ellerini göğsüne ya da neredeyse boğazına koymaya, bacaklarını açmaya, pantolonunun altını kısaltmaya başlamışlardı. Daha vahimi ise çocukların kalpleri babalarına ve imamlarına karşı kinle dolmuştu. Onların dinden tamamen çıktıklarını düşünmeye başlamışlardı. Hanefî mezhebine tâbi oldukları için baba, imam ve arkadaşlarının cehenneme gideceğini bile iddia etmişlerdi. Hanefî mezhebi dünyadaki Müslümanların büyük bir kısmının takip ettiği bir mezhep olması hasebiyle, genç arkadaşların bu sözleri sarf etmeleri uygun değil, iftiradır. İftira da çok kötüdür."[160]

---

[158] Vehbi Gavoçi, *Kurs i shkurtër për…*, s. 3.

[159] Gös. Yer., 32

[160] Vehbi Gavoçi, *Syneti e Bidati*, İşkodra 1994, s. 47.

Vehbi, kitabın sonunda söylediklerini kitabın içinde detaylıca açıklamaktadır. Bu durumdan memnun olmadığını da açıkça ifade etmektedir. Ayrıca bu gibi oluşumların topluma faydadan çok zarar vereceğini söylemektedir.

Gavoçi, bu kitap vasıtasıyla, gençlerin bid'at kavramını yersiz kullanmalarından dolayı kavramın ne anlama geldiğini detaylıca anlatmaktadır. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra ortaya çıkan yeni şeylerin sahabiler tarafından iyi görüldüğü konusunda ittifak olduğunu belirtmektedir. Kur'an-ı Kerim'in yazılması ve çoğaltılması, teravih namazının cemaatle kılınması[161] gibi.

Bu kitap vasıtasıyla gençlerin mezhepsiz düşüncelerle zehirlenmesi engellenmek istenmektedir. Peygamber (s.a.v)'in ölümünden sonra gerçekleşen her şeyin bid'at olmadığı, dolayısıyla bu fikirlere kapılarak Müslümanların dinden çıkması gibi bir sonuca ulaşmamaları gerektiği savunulmaktadır. Bu kitap, Arnavutluk'un İşkodra kentindeki "Migjeni" yayınevi tarafından 5.000 adet basılmıştır.[162]

4. Kur'ân, Sünnet ve Bid'at Hakkında Bilgiler (Njohuri Rreth Kur'anit Syneti e Bidati)

Bu kitapta Gavoçi'nin iki yazısı mevcuttur. Bu nedenle ilk bölümde Kur'an hakkında bilgiler verir. Sonra sünnet ve bid'at konularını ele alır. Kitabın önsözünde, amacın insana doğru yolu göstermek olduğu belirtilir. Nitekim insanın dünyaya geldiğinde yavaş yavaş gelişmesi gerekli olan süreç, dini öğrenmek için de geçerlidir. İnsan ilk başta câhildir. Uygun bir âlim ile Allah'ı doğru bir şekilde tanımaya başlar ve Allah'ın kitabı olan Kur'an onun rehberi olur. Bu yüzden eserin başında Allah'ın âyetlerinden bahsedilmektedir.

Ardından vahiy ve Kur'an'la ilgisi olan her şey ele alınır. Sünnet ve bid'at terimlerini, Sünnet ve Bid'at adlı kitabında açıkladığı gibi açıklamaktadır.[163] Gavoçi bu kitabı 1994 yılında tamamlamasına rağmen, 1999 yılında İşkodra şehrinde 144 sayfa ve 4.000 baskı ile "Rozafat" matbaasından basılmıştır.[164]

---

[161] Vehbi Gavoçi, *Syneti e Bidati*, İşkodra 1994, s. 5.

[162] Gös. Yer., 52.

[163] Vehbi Gavoçi, *Njohuri rreth Kur'anit Syneti e Bidati*, İşkodra 1999, s. 5-9.

[164] Vehbi Gavoçi, *Njohuri rreth...*, s. 144.

5. **İslâm'ın Esasları - Ramazan** (Shtyllat E Islamit - Ramazani)
   1994'te İşkodra'da 34 sayfa ve 5.000 baskı şeklinde yayınlanmıştır.[165]
6. **İslâm'ın Esasları - Şehadet** (Shtyllat E Islamizmit - Dy dëshmitë)
   1994 yılında İşkodra'da basıldı. 109 sayfa olarak 5.000 adet basılmıştır.[166]
7. **İslâm'ın Esasları - Namaz** (Shtyllat E Islamit - Namazi)
   1995 yılında İşkodra'da, 56 sayfa ve 1.0000 adet olarak yayınlanmıştır.[167]
8. **Zekât (Zekati)**
   1996'da İşkodra'da 32 sayfa ve 5.000 baskı ile yayınlanmıştır.[168]
9. **İslâm'ın Esasları** (Shtyllat E Islamizmit)
   1997'de İşkodra'da yeniden yayınlanmıştır.[169]
10. **İslâm'ın Esasları** (Shtyllat E Islamit)
    1999'da Tiran'da 334 sayfa olarak basılmıştır.[170]
11. **İslâm İlkeleri** (Parimet E Islamizmit)
    Gavoçi Belçika, K. Makedonya, Karadağ, Kosova gibi birçok ülkedeki Arnavutlar'a ziyarete gitmiştir. Onlara teşekkür olarak bu kitabı Arapça'dan tercüme etmiştir.[171] Ebü'l-A'lâ Mevdûdî tarafından yazılan kitap Vehbi tarafından tercüme edilmiştir. 1984 yılında Beyrut'ta basılmıştır.[172]
12. **Helaller ve Haramlar** (E Lejuara Dhe E Ndaluara)
    Büyük çağdaş âlim Dr. Yusuf Karadavi'nin eserini, Vehbi Arnavutçaya çevirmiştir. 1993 yılında İşkodra'da 135 sayfa ve 5.000 baskı sayısı olarak yayınlanmıştır.[173]

---

[165] Muhamed Sytari, *a.g.e*., s. 22.

[166] Muhamed Sytari, *a.g.e*., s. 144.

[167] Gös.yer.

[168] Gös.yer.

[169] Gös.yer.

[170] Gös.yer.

[171] Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, studiues i apasionuar dhe ligjërues i rrallë, https://kohaislame.com/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-studiues-i-apasionuar-dhe-ligjerues-i-rralle-2/. 15.02.2022.

[172] Muhamed Sytari, *a.g.e*., s. 128.

[173] Gös.yer, s.128.

2.2. Arapça Yazdığı Fıkıh Eserleri

1. **Min Kadâya'l-Mer'eti'l-Müslime** (Müslüman Kadın Hakkında-Nga Çështjet E Femrës Muslimane)

   Vehbi tarafından yazılan bu kitapta, İslâmî açıdan kadının hakları ve toplumdaki yeri hakkında bilgi vermektedir.

2. **Kelimetün İlmiyyetün Hâdiyetün fi'l-Bid'ati ve Ahkâmihâ** (Bid'at ve Hükümleri Hakkında İlmî Bir Çalışma)

Bid'at meselelerini ilmî olarak, münakaşa eden ve izahları eşliğinde ele alan bir eserdir. Gavoçi, telkin ve sabah namazında kunutun okunması konularını tahlil etmektedir. Bazı âlimler telkini bid'at olarak kabul etseler de ilmî bir mülahazayla tam olarak telkinin ne ifade ettiğini zikretmiştir. Ayrıca mezheplerin bazı konuları neden bid'at olarak nitelemediklerini ifade etmektedir. Sabah namazında okunan kunutun Şafiîlerde ve Malikilerde caiz olması gibi.[174]

3. **Ebû Hanîfe En-Nu'mân**

   "Fukaha İmamlarının İmamı" olarak bilinen Ebû Hanîfe'nin kişiliği, ilim yolculuğu ve âlimlerin ona dair görüşleri hakkında geniş bilgilerin yer aldığı bir eserdir. Ayrıca Ebu Hanîfe'nin fıkhî sistemini, ictihad metodu, hadislere yaklaşımı, eserleri, ona getirilen eleştirilere cevapları, inancı (akidesi), eğitimi, mezhebin yayılması gibi konuları da ihtiva etmektedir.[175]

4. **Erkânü'l-İslam** (İslâm'ın Esasları - Shtyllat e Islamit)

   Gavoçi bu kitapta Hanefî mezhebine göre iki şehadet, namaz, zekât, oruç ve hacdan, başka bir ifade ile İslam'ın beş şartı özetlemektedir. Kitap, her bir esas için ilgili açıklamalar içermektedir. İki cildlik olan kitap, dört kez basılmıştır.[176]

5. **Es-Salâtü ve Ahkâmühâ** (Namaz ve Hükümleri - Namazi dhe Rregullat e tij) Hanefi mezhebine göre namazı hakkında geniş bilgi içeren eserdir.[177]

---

[174] Muhamed Sytari, *a.g.e.*, s. 128.

[175] Revista "*Zani i naltë*", sy. 3, 2013, s. 103.

[176] Gös.yer.

[177] Gös.yer.

6. **Es-Siyâmü ve Ahkâmühâ** (Oruç ve Hükümleri - Agjërimi dhe Rregullat e tij)

   Eser orucun farz kılınması, oruç çeşitleri, oruçlunun görevleri, orucun ne zaman helal ve ne zaman haram olacağı gibi konulardan bahsetmektedir.[178]

7. **Ez-Zekâtü ve Ahkâmühâ** (Zekât ve Hükümleri - Zekati dhe Rregullat e tij)

   Bu kitap, adından da anlaşılacağı gibi, İslâm'da zekâtın kurallarını, nisabı, veriliş zamanını, kimlere farz oluşu ve kimlere verilmesi gerektiği konuları ele alır.[179]

8. **El-Haccü ve Ahkâmühâ** (Hac ve Hükümleri - Haxhi dhe Rregullat e tij)

   Kitap, haccın kuralları, yükümlülükler, hac sırasında caiz ve yasak olan şeyleri, haccın kimlere farz oluşu, Medine'de Peygamber a.s.' ın kabir ziyareti meselesi ve hac ile ilgili tüm detaylar hakkındadır.[180]

9. **Makâlâtün fi'l-Mer'eti'l-Müslime** (Müslüman Kadın Hakkında Makaleler - Artikuj rreth Femrës Muslimane).[181]
10. **Libâsü'l-Mer'eti'l-Müslime** (Müslüman Kadının Giyimi - Veshja e Femrës Muslimane).[182]
11. **Makâlâtün fi'r-Ribâ** (Faizle ilgili Makaleler - Artikuj rreth Kamatës).[183]
12. **Def'u Şübehi'l-Âkîlîne bi hâli'r-Ribâ** (Faizcilerin İddialarını Reddetme - Refuzimi i Thënieve të Lejuesve të Kamatës).[184]
13. **Risâletün fî Tarîhi'l-Fikhi'l-İslâmî** (İslâm Hukuk Tarihi Üzerine Risâle - Rreth Historisë së Jurisprudencës Islame).[185]
14. **Izâ Sahha'l-Hadîsü Fehüve Mezhebî** (Hadis Doğru ise Benim Mezhebimdir - Nëse Hadithi është i saktë, ai është Medhhebi im).[186]

---

[178] Muhamed Sytari, *a.g.e*., s. 104

[179] Muhamed Sytari, *a.g.e*., s. 132.

[180] Gös.yer.

[181] Muhamed Sytari, *a.g.e*., s. 129.

[182] Gös.yer.

[183] Gös.yer.

[184] Muhamed Sytari, *a.g.e*., s. 130.

[185] Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/. 15.02.2022.

[186] Gös.yer.

15. **Mine'n-Nûri'r-rahmân ale't-tâbii'l-celîl Ebî Hanîfe en-Nu'mân** (Ebû Hanîfe Nu'mân - Mirësitë e mëshiruesit për tabiiun e ndershëm Ebû Hanîfe Nu'manin).[187]
16. **Sihâmün Tâişetün ani'l-Fikhi** (Fıkha Atılan Oklar - Shtiza të Drejtuara Drejt Fikhut):

Yazar, geçen yüzyıldan beri İslâm fıkhını tehdit eden bazı büyük tehlikelere dikkat çektiği için eser önemlidir. 2003 yılında yayınlanan son baskının önsözünde kitabın amacı şöyle ifade edilmektedir: "Bu kitapta, İslâm fıkhına yapılan eleştirilere geniş cevaplar içermektedir." İlk oktan bahsederken, yazar şöyle diyor: "En tehlikeliler arasında Cemâleddin Efgânî, Muhammed Abduh ve onların okuludur. Derim ki: Şeyh Muhammed Abduh dünya masonluğunun bir üyesidir ve Şiî Cemâleddin Efgânî'nin öğrencisidir. Şeyh Cemâleddin, yeni mantık medresesini (el-Medresetul-Akliyye) kuran kişidir."[188]

İşte bu kitapta Gavoçi, fıkıh ekollerini koruyup eski İslâm fıkıh ekolü geleneğini devam ettirme eğiliminde olduğunu görüyoruz. Kitap, Gavoçi'nin fıkıh ilmi üzerine yazdığı son eserlerinden biridir.

3. Diğer İlimlerde Yazdığı Eserler

Vehbi Süleyman Gavoçi, İslâm dini ilimlerinde çok yönlü bir âlimdi. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz fıkıh ilmi hakkındaki Arnavutça ve Arapça eserlerinin yanında birçok eseri vardır.

4. Diğer İlimlerde Arnavutça Yazdığı ve Tercüme Ettiği Eserler

1. **Tahâvî'ye göre İman** (Nyja e besimit sipas Tahaviut)

Kitap, 1995 yılında Priştine'de 131 sayfa olarak basılmıştır.[189]

Gavoçi, Tahavi'nin meşhur akaid hakkındaki eserine katkılar ve açıklamalar yapmıştır. Kitabın başında Tahâvî'nin hayatından bahsedilmekte, ardından Tahâvi'nin metni verilmektedir. Kitabın son bölümünde ise Tahâvî'nin metninin daha kolay

---

[187] Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/. 16.02.2022.

[188] Muhamed Sytari, *a.g.e.*, s. 132.

[189] Gös.yer.

anlaşılması için gerekli açıklamalar yapılmaktadır. İmam Tahâvî'nin itikad olarak Ehl-i Sünnet ve amelde ise Hanefî olduğu için kitap tercih edildiği ifade edilebilir. Kitabın önsözünde Gavoçi şunları zikretmektedir: "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, O'nun rehberliğini ve yardımını isteyerek, bu kitabı yazıyorum. Kitapta yer alan yedi dinî konuyu "Parruca Camisi"ndeyken araştırıp vaazlarımda da ders olarak anlatmıştım."[190]

Başka bir yerde ise, "Bugün siz kardeşlerime, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'in klasik kitaplardan biri olan kitabı tercüme etmek ve incelemek için seçmiş bulunmaktayım. Kitabın meşhur müellifi, eserindeki bilgileri Hanefî mezhebine ve onun önderi olan Ebû Hanîfe'ye (80-150) ve onun iki en meşhur öğrencisi olan Ebû Yûsuf (95-182) ve Muhammed Şeybânî'ye (131-189) dayandırmaktadır" demektedir.[191]

Bu kitap, Ehl-i Sünnetin ilk âlimlerinden önemli bilgiler aktardığı için önemlidir. Özellikle Hanefî mezhebine tâbi olanlar için önem arz etmektedir. Kitabın yazarı Ahmed Cafer Tahavî'nin (239-321), hadis ve Hanefî fıkhı yanında birçok ilim dalında eserleri mevcuttur.[192]

Bu kitap ilk olarak 1995 yılında Priştine'de, 2015 yılında ise Üsküp'teki Logosa yayınevi tarafından ikinci kez basılmıştır.

2. Bir Muhâcirin Mektupları (Letra të Një Emigranti):

Kitap, 1995 yılında 181 sayfa ve 5.000 baskı ile İşkodra'da yayınlanmıştır.

Eser, Vehbi Gavoçi'nin memleketindeki arkadaşı olan Rasim Zekya'ya gönderdiği mektuplarından oluşmaktadır. Mektupların yazıldığı dönem, yazarın memleketi olan Arnavutluk'a girmesinin yasak olduğu zamandır. Bu mektuplar, Arnavutluk'un diktatörlükten kurtarılmasından sonra 1995'te yayınlanmıştır.[193]

Gavoçi, bir mektubunda şunu ifade etmektedir: "Bu mektupları yazmaya karar vermemin sebebi, memleketim Arnavutluk'taki çocuklarımız için dinî bilgiler kazandırmaktı. Şimdi ise Allah'a şükürler olsun ki durumlar düzeldi. İnsanlar din

[190] Vehbi Gavoçi, *Nyja e Besimit sipas İmam Tahaviut,* Shkup 2015, s. 9.

[191] Gös.yer.

[192] Gös.yer.

[193] Muhamed Sytari, *a.g.e.*, s. 127.

özgürlüğünü kazandılar. Umarım ben de rahat bir şekilde memleketime gelebilirim. Böylece ailem, akrabalarım, dostlarım ve ülkemle hasret gideririm. O gün gelene kadar birbirimizi daha iyi tanımamız adına mektupları size gönderiyorum. Bu vesileyle belki bazı dinî konularda size yardımım dokunur."[194]

3. İnancın (İman'ın) Kısımları (Degët e Besimit):

Vehbi Gavoçi'nin Suriye'deyken yazdığı ve bazı kısımları derleme olan eserdir. Kitabını ömrünün son yıllarında yazdığı önsözünden anlaşılmaktadır. Önsözünde şu ifadeler geçmektedir: "Allah'ın takdiriyle memleketime dönmemi, sizinle beraber olup İslâm dinini imkân dâhilinde size anlatmamı Allah nasip eyledi. Buna ilaveten altı yıldır size yazı ve vaazlarla hizmet etme fırsatım oldu. Artık yaşlandım. Tekrar aranızda olmam zordur. Anadilimde yazdığım birkaç kitapla (30 adet) sizlere yardımcı olabilmeyi ümit ediyorum. Bu kitapların topluma yararlı olmasını diliyorum. Bugün sizler için gerekli olan ve çok değerli bir kitap yazmaya karar verdim. İki rekât namaz kıldım ve Allah'tan bana yardım etmesini ve diğer kitaplar gibi bu kitabı yazmam ve tamamlamam için sağlık, şevk, sabır ve güç vermesini diledim! Âmin."[195]

Vehbi Gavoçi, bu kitabında bazı önemli İslâmî konulara değinmiştir. Önce imanın kısımlarını dört kategoriye ayırmıştır: a) Kalp (Gönül) b) Söz (Dil) c) Beden d) Bedenle ilgili kısımlar.[196]

Her kategori detaylıca ele alınmıştır. Kalpta, imanın temellerinden bahsetmektedir Sözde Kur'an okumanın faziletlerinden, ilim aramanın değerinden, duanın fazileti ve dilin muhafazasından söz etmektedir. Bedenle ilgili amellerden olarak İslâm'ın şartlarından bahsetmektedir. Ayrıca İslâm'da giyinme âdabı, İslâm'da yeme-içme ve İslâm'da zühd, kurban ve kıskançlığın İslâm'daki durumu belirtilmektedir. Ardından nikâh, gözü haramdan koruma, çocukların terbiyesi, insanlara iyilik etmek, cihat, emanet

[194] Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, studiues i apasionuar dhe ligjërues i rrallë, https://kohaislame.com/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-studiues-i-apasionuar-dhe-ligjerues-i-rralle-2/. 16.02.2022.

[195] Vehbi Gavoçi, *Degët e Besimit*, Priştinë 2005, s. 6.

[196] Vehbi Gavoçi, Degët..., s. 7.

ve buna benzer konular ele alınmaktadır. Kitap, yoldan engelleri kaldırmanın öneminden bahsederek bitmektedir.[197]

Bu kitap, Kosova İslâm Birliği tarafından "İslâmî Hikmet" dergisinde 2005 yılında Priştine'de 1.000 adet basılmıştır.[198]

4. **İslâm Karşıtı Şarkiyat Araştırmaları** (Orientalistika Kundër Islamit)
   1993 yılında Kalkandelen'de (Tetova) yayınmış olup 28 sayfalık bir kitapçıktır.[199]
5. **Bağışlanan Merhamet (s.a.s)** (Mëshira e Dhurueme Tansisë (a.s.s)
   1993 yılında İşkodra'da 293 sayfa olara 10.000 adet basılmıştır.[200]
6. **Allah'a Dönenler** (Të Kthyemte nga Zoti xh.sh).

Abdurrahman Senceri'nin eseri Gavoçi tarafından Arnavutçaya tercüme edilmiştir. Yazar tarafından bazı kısımlarda ilave yorumlar eklenmiştir. Önsözde şu bilgiler yer almaktadır: "Bu sayfalardaki konuların çoğu Abdurrahman Senceri tarafından yazılan *Allah'a Dönüş* kitabından alınmış ve Arapçadan tercüme edilmiştir."[201]

Gavoçi, bu eserinde tövbe etmek isteyenlerin günahlarından kaçınmalarının faydalarını zikretmektedir. Tövbe nedir sorusuna cevap vermekte ve bu konuda âlimlerden alıntılar yapmaktadır. Ayrıca Allah'ın affettiği insanlardan bazı örnekler vermektedir. Kitabın son bölümünde ise çocukların eğitiminden, onların evlenmelerine yardım edilmesinden, ailenin sorumluluklarından bahsedilmektedir.[202] Bu kitap, İşkodra'da "Migjeni" matbaası tarafından 5.000 adet basılmıştır.

7. **Muhammed a.s.' ın Hayatı** (Pejgamberi Muhamedi (a.s) Jeta dhe Vepra): 1994 yılında Üsküp'te 365 sayfa olarak basılmıştır.[203]

---

[197] Vehbi Gavoçi, Degët..., s. 181.

[198] Vehbi Gavoçi, Degët..., s. 3.

[199] Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/. 16.02.2022.

[200] Gös.yer.

[201] Vehbi Gavoçi, *Të kthyemte nga ZOTI xh.sh*., İşkodra, s. 4

[202] Vehbi Gavoçi, *Të kthyemte...*, s. 89-90.

[203] Revista "Zani i naltë", sy. 3, 2013, s. 105.

8. **İman Esasları** (Shtyllat e Besimit)

   1994 yılında İşkodra'da yayınlandı, 104 sayfa ve 2500 baskı basılmıştır.[204]

9. **Hz. Muhammed'in Yanındaki Büyük Zatlar** (Njerëz të Mëdhenj pranë Profetit Muhamed)

   1996 yılında İşkodra'da, 166 sayfa ve 4.000 baskı olarak yayınlanmıştır.[205]

10. **İman Nasıl Korunur ve İspatlanır** (Si Forcohet e si Vërtetohet Besimi)

    1996 yılında İşkodra'da, 132 sayfa olarak 2.500 adet yayınlanmıştır.[206]

11. **Yanlış Mezheplerden Uzak Durun** (Ruaniu nga Sektet e Gabuara)

    1996'da İşkodra'da, 88 sayfa olarak 3.000 adet yayınlanmıştır.[207]

12. **İman Esasları** (Shtyllat e Besimit)

    1996'da İşkodra'da yayınlanmıştır.[208]

13. **Peygamber a.s'ın Ashabı** (Sahabët e Profetit a.s)

    1996 yılında İşkodra'da 163 sayfa ve 5.000 adet olarak basılmıştır.[209]

14. **İslam Terbiyesi** (Mirësjellja Islame)

    1998 yılında İşkodra'da 211 sayfa ve 5.600 adet olarak basılmıştır.[210]

15. **İslâmî Nasihatler** (Drejtime e Nasihate Islame)

    Yayınlanmamış eserdir. Öğrencisi Muhammed Sytariye göre eser astırılmadan önce birinde kaybolmuştur.[211]

16. **Kur'ân ve Bilimleri** (Kur'ani dhe Shkencat e Tij)

    Yazarın yayınlanmamış eseridir.[212]

---

[204] Revista "Zani i naltë", sy. 3, 2013, s. 105.

[205] Muhamed Sytari, *a.g.m.,* s. 127.

[206] Gös.yer.

[207] Gös.yer., s. 128.

[208] Gös.yer

[209] Revista "Zani i naltë", sy. 3, 2013, s. 105.

[210] Gös.yer.

[211] Gös. Yer, s. 106.

[212] Gös. Yer, s.106.

5. Diğer İlimlerde Arapça Yazdığı Eserler

1. **Kelimetün ilâ avâmi'ş-şî'ati sümme ilâ ulemâihim** (Şiiler ve Âlimleri Hakkında Bir Söz - Një fjalë për masën e Shiitëve dhe për dijetarët e tyre më pas).[213]
2. **Et-tahzîr Mine'l-kebâir** (Büyük Günahlar Hakkında Uyarı - Paralajmërimi nga Gjynahet e Mëdha).[214]
3. **El-Îmânü billâhi teâlâ** (Allah'a İman - Besimi në Allahun e Lartësuar).[215]
4. **El-Hayâtü'l-Âhire** (Ahiret Hayatı - Jeta e Ardhshme).[216]
5. **Erkânü'l-İman** (İman'ın Rükünleri - Shtyllat e Besimit)

Kitapta, İslâm'ın inanç esaslarından bahsedilmektedir. Bu kitap yedi kez basılmıştır.[217]

6. **Mesâil fî ilmi't-evhîd** (Tevhid İlmindeki Meseleler - Çështje në shkencën e Teuhidit)

Vehbi Gavoçi bu kitabında Ehl-i Sünnet vel Cemaat, Selef ve Halef gibi bazı kavramları detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bununla birlikte tevhid ilmindeki diğer önemli konular da işlenmektedir.[218]

7. **Et-tâlikül müyesseru âlâ Şerhi'l-Fikhi'l-Ekber** (Fıkhü'l-Ekber Şerhine Açıklamalar - Sqarimi lehtësues në shpjegimin e Fikhi- Ekberit)

İmam Ebû Hanîfe'nin *Fıkhül Ekber* isimli kitabına açıklamalar ve yorumların yer aldığı eserdir.[219]

8. **Eş-Şehâdetâni** (İki Şehadet- Dy Dëshmitë)

İslâm'ın temeli sayılan iki şehâdet (kelime-i şehadet), kitabın ana konusudur.[220]

---

[213] Muhamed Sytari, *a.g.m.,* s. 130.

[214] Gös. Yer.

[215] Gös. Yer, s.131.

[216] Gös. Yer.

[217] Gös. Yer., 130

[218] Gös. Yer, s.131.

[219] Gös. Yer.

[220] *Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi*, https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/. 22.02.2022.

6. Arapça Yazdığı Kitaplarının Tanıtımı

Vehbi Gavoçi'nin Arapça dilinde birçok kitabı vardır. Önemli gördüğümüz bazı eserlerinin tanıtımını yapacağız.

1. Ebû Hanîfe En-Nu'mân

Bu kitap, Suriye'nin Şam kentindeki "*Darü'l-Kalem*" yayınevi tarafından dört kez basılmıştır. Son baskısı 1987 yılında "*Darü'l-Kalem* " yayınevi tarafından yapılmıştır. Kitapta, Hanefi mezhebinin kurucu imamı olan İmam Ebû Hanîfe'nin biyografisini kaleme alınmıştır.

Yazar, bu eserini yazarken birçok kaynaktan istifade etmiştir:

- *Ebû Hanîfe* - Muhammed Ebu Zehra, tam adı: *el-İmâm Ebû Hanîfe: Hayâtühû ve ʿaṣruhû-ârâʾühû ve fıkhuh,* Kahire 1947; trc. Osman Keskioğlu, Ebû Hanîfe, Ankara 1962; İstanbul 1966; Konya 1981[221]
- *A'lamu'l-ahjâr min fukahâi mezhebi N'umân el-Muhtâr*- Mahmud ibn Süleyman el-Kûfi
- *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*- Hatîb El-Bağdâdî, 450 (1058) yılından önce Bağdat'ta yaşayan veya buraya gelen şahsiyetlerin, halife, vezir, kumandan gibi devlet adamlarının, şair, kadı ve diğer mesleklere mensup 7831 kişinin hayatına dair bilgi verilen alfabetik bir eser olup Muhammed adıyla olanlarla başlamaktadır.[222]
- *Teʾnîbü'l-Hatîb ʿalâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb,* Zâhid Kevserî, Hatîb el-Bağdâdî'nin İmam Ebû Hanîfe hakkında ileri sürdüğü asılsız isnatlara karşılık vermek amacıyla kaleme alınmıştır (Kahire 1942).[223]
- *Tehzîbü't-Tehzîb,* Ahmed İbn Hacer El-Askalânî, Türünün en önemli çalışması olan eserde Mizzî'nin Kütüb-i Sitte râvilerine dair *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâʾi'r-ricâl'i* ihtisar edilmiş ve esere hacminin üçte biri kadar ilâvede bulunulmuştur.

[221] Saffet Köse, *Muhammed Ebû Zehra*, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-ebu-zehre, 01.11.2022

[222] Yaşar Kandemir, *Hatîb El-Bağdâdî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/hatib-el-bagdadi, 01.11.2022

[223] Yusuf Şevki Yavuz, *Zâhid Kevserî, https://islamansiklopedisi.org.tr/zahid-kevseri#1, 01.11.2022*

Eser Haydarâbâd-Dekken'de (I-XII, 1325-1327; Beyrut 1388/1968) ve Beyrut'ta (I-VI, 1412/1991) yayımlanmıştır.[224]

- *Tezkiretü'l-huffâz,* Zehebî, *Tabakātü'l-huffâz* adıyla da bilinen eser hadis hâfızlarına dair kitapların en meşhuru olup sahâbeden müellifin hocalarına kadar yirmi bir tabaka halinde 1176 biyografi içermektedir. İlk defa Wüstenfeld tarafından neşredilen kitap (I-III, Göttingen 1833-1834), Hindistan'da basılmış (I-IV, Haydarâbâd 1333-1334), Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî'nin tashihiyle yeniden neşredilmiştir (I-IV, Haydarâbâd 1375-1377/1955-1958).[225]
- *Minehu'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhi'l-ekber* Ali El-Kārî, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıḳhü'l-ekber* adlı eserinin şerhidir (İstanbul 1303; Delhi 1890; Kahire 1323, 1327). Bu eser Yunus Vehbi Yavuz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Fıkh-i Ekber: Aliyyü'l-Kārî Şerhi, İstanbul 1979).[226]

Yazar, bu çalışmayı birkaç bölüme ve alt bölümlere ayırmıştır. Kitabın giriş kısmında fıkıh ilminin değerinden ve insanların fıkha olan ihtiyacından bahsetmiştir. Ardından Ebû Hanîfe'nin hayatını detaylı bir şekilde ele almış, eğitim sürecini, hocalarını ve öğrencilerini zikretmiştir. [227]

İlim açısından ayrıntılı bir girişten sonra, müteakip bölümlerde özellikle imam Ebû Hanîfe'nin hayatını ele alarak eğitimini göstermeye başlar, onun hocaları ve ardından imam Ebû Hanîfe'den öğrenen öğrencilerle bitirimektedir.

Bir sonraki bölümde müellif, imam Ebû Hanîfe'nin özelliklerinden, fiziki görünümünden başlayarak sabırlı ve yumuşak huylu oluşu gibi ahlakî değerlerini ifade etmiştir. Yazar her bir özelliği bir olayla anlatır. Örnek olarak, müellifin imam Ebû Hanîfe'nin insanlarla olan davranışlarından bahsettiği tek bir vakadan bahsedeceğiz:

Hafiz es-Selam diyor ki: Ebû Hanîfe yaptığı ticaretten elde ettiği servetin kârını her yıl bölüştürdü ve bununla muhaddislerin ihtiyaçlarını karşılarken, kalan parayı

---

[224] Yaşar Kandemir, *İbn Hacer El-Askalânî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hacer-el-askalani, 01.11.2022

[225] Tayyar Altıkulaç, *Zehebî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/zehebi, 01.11.2022

[226] Ahmet Özel, *Ali El-Kārî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-el-kari, 01.11.2022

[227] Vehbi Gavoçi, *ابو حنيفة النعمان*, Dar el-Kalem, Suriye, 1987, s. 381.

onlara dağıttı. Fakirlere şöyle derdi: Allah'a şükredin ki, onun malından size verdiğim şeyler, Allah'ın size yapmamı nasip ettiği ticaretinizin kazancıdır.[228]

Bu bölümde müellif ayrıca İmam Suyuti'nin öğrencisi olan İmam Şafii'nin *Ukudu-l-Yaman fi menakibi'l-imami'l A'zam Ebû Hanîfe en-Numan* kitabından aldığı kısa ama çok önemli bilgiler aktarmaktadır. Nitekim özet, İmam Ebû Hanîfe'nin özellikleri hakkındadır. Gavoçi, buna "*Allah'ın imama bahşettiği büyük lütuf"* başlığı altında yer vermektedir.[229]

İmam Ebû Hanîfe'yi diğer imamlardan ayıran bazı özelliklerden bahsederken şunları ifade etmiştir:

1. Ebû Hanîfe sahabilerin çok azına yetişmiştir.

2. Ebû Hanîfe sahabilerden bazılarıyla görüşmüştür.

3. Ebû Hanîfe, tâbiin döneminde yaşamıştır.

4. Büyük âlimler Ebû Hanîfe'den usul konusunda istifade etmiş ve ondan rivayetler nakletmişlerdir.

5. Ebû Hanîfe'nin dört binden fazla öğretmeni vardı.

6. Fıkıh ilmini ilk tedvin eden Ebû Hanîfe'dir.[230]

Diğer bölümlerde yazar, İmam Ebû Hanîfe'nin fıkhından bahseder. Kur'an, Sünnet, İcma, Kıyas, İstihsan ve Örf gibi delillerden nasıl hükümler çıkarttığından bahseder. Her delil için örnekler verir. Diğer bir başlıkta ise Ebû Hanîfe'nin hadise verdiği önemden bahsedilip, Ebû Hanîfe'ye hadislerle ilgili atılan iftiralara delillerle cevap verilmeye çalışılmaktadır. Son bölümlerde yazar, Hanefî mezhebinin eserlerinden bahsetmektedir.

---

[228] Vehbi Gavoçi, *ابو حنيفة النعمان*...., s. 37

[229] Vehbi Gavoçi, *ابو حنيفة النعمان*...., s. 103.

[230] Vehbi Gavoçi, *ابو حنيفة النعمان*...., s. 103.

Ebû Hanîfe'nin, sosyal hayatta aktif olduğunu (ticaretle uğraşmak gibi) ve bu yüzden kitap yazmaktan çok hocalık yapıp, fetvaları öğrencilerinin yazdığı belirtilmektedir.[231]

Ebû Hanîfe eserlerinden çok, onun öğrencilerinin yazdırdıkları ve öğrencilerine öğrettiği usul ise bazı ilimlerin temeline katkı sağlamasıyla ön plana çıkmaktadır. İmamın en meşhur kitapları arasında akaid ilminde dair olan *Fıkhul-Ekber* kitabı zikredilebilir.[232]

Gavoçi, *Fıkhul Ekber*'in önemini bildiği için bu eseri ayrı olarak ele almıştır. Bir bölümde ise Hanefi mezhebinin yayılma sürecini anlatmaktadır. Hanefi mezhebinin neden dünyanın birçok Müslümanı tarafından benimsediğinin cevabını bu bölümde vermeye çalışmaktadır.

Ayrıca fıkıh mezheplerinin dört olmasının hikmetleri hususundan da bahsetmektedir. Son olarak yazar, Ebû Hanîfe'nin hayatı boyunca yaşadığı sıkıntılar ve işkencelerden de bahsetmektedir. Gerçek âlimlerin her daim zorluklarla karşılaşacağını belirten Gavoçi, Ebû Hanîfe döneminde devletin şer'i hükümlerle yönetilmesiyle birlikte yine de bazen âlimlerin sıkıntı çekmelerini garip bulmaktadır. Yazar, Ebû Hanîfe'nin yaşadığı sıkıntılardan tek tek bahsetmiştir.[233]

Vehbi Gavoçi'nin bu eseri, modern çağda yaşayan Müslümanların hayatlarına da katkı sağlamaktadır. Çünkü İslâm dini her çağa hitap etmektedir. Geçmişten ders alınıp günümüz dünyasına İslâm'ın güzellikleri taşınmalıdır. Eserde âlimin hayatının ele alındığı bölümde en fazla ihtiyaç duyduğumuz husus, Ebû Hanîfe gibi âlimlerimizin olmasıdır. Nitekim İslâm ümmeti salih, abid âlimler yetiştirmelidir. Böylece İslâm dini hayatımızı güzelleştirecektir. Bu eserin amaçlarından biri de örnek alınabilecek âlimleri tanıtmaktır.

Vehbi Gavoçi, âlimlere çok değer veren bir kişidir. Çünkü sadece âlimlerle günümüzdeki maddi ve manevi sıkıntıların giderileceği kanaatindedir. Günümüz problemlerine çözümlerin, ancak dünyayı ve İslâm'ı iyi bilenler tarafından sunulacağını düşünmektedir. İşte ilk fıkıh akademisini kuran Ebû Hanîfe de örnek alınacak âlimlerin

---

[231] Vehbi Gavoçi, *ابو حنيفة النعمان*...., s. 103-109.

[232] Vehbi Gavoçi, *ابو حنيفة النعمان*...., s. 299.

[233] Vehbi Gavoçi, *ابو حنيفة النعمان*...., s. 353.

başında gelmektedir. Onun akademisine farklı ilim dallarından âlimler katılmış, böylece sorunlara çözümler üretmişlerdir.[234] Kitap okunduğunda yazarın neden Ebû Hanîfe için özel bir kitap yazdığı anlaşılacaktır.

2. Libâsü'l-Mer'eti ve Zînetühâ

Libâsü'l-Mer'eti ve Zînetühâ, Lübnan'da, "Şeriketu Darü'l Beşâiri'l-İslâmiye" yayınevi tarafından basılan bir kitaptır. Üçüncü baskısı Beyrut'ta 2003 yılında yapılmıştır. Bu kitap, İslâm dinine göre kadının başörtü takmasının önemi, farz olması ve baş örtüsünün nasıl giyilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Yazar, başörtüsünün Arap geleneği olduğunu ve dinî bir emir olmadığını iddia edenlere Kur'an ve Sünnetten deliller getirerek cevap vermektedir.[235]

Kitapta bir kadının açık yerlerde nasıl giyinmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Bu kitap, bir kadın fıkhı kitabı olarak kabul edilir. Böylece Müslüman kız kardeşlerimiz tarafından okunması önem arz etmektedir.

Yazar, kitabına insanın kıymetini ve önemini açıklayarak başlamaktadır. Ardından Allah'ın kadın ve erkeği ayrı cins olarak yarattığını ve fıtraten ayrı özelliklere sahip olduğunu ifade eder. İki cins arasındaki farkları ayet ve hadislerle açıklar. Müellif, başörtüsüne itibar edilmemesinin çok tehlikeli olduğunu ve Müslüman bir kadının ilahî emre uymak zorunda olduğunu zikretmektedir. Burada tesettürün etimolojik ve terim anlamını da detaylı bir şekilde ele almaktadır. Kadının yüzünün açılması mı yoksa örtülmesi mi gerektiği konusunu araştırarak, her iki görüşün de hadislere dayandığını belirtir. Bu konu hakkında farklı âlimlerin sözlerini ve görüşlerini tahlil eder. Son olarak müellif, bir kadının yüzünün ortaya çıkması sonucunda fitne olacağından korkması durumunda, yüzünü örtmesi gerektiği konusunda âlimlerin görüşlerine yer vermektedir. Ayrıca yazar birçok hadise dayanarak kadının nasıl örtünmesi gerektiğini açıklamaktadır.[236]

---

[234] Vehbi Gavoçi, *ابو حنيفة النعمان*..., s. 377.

[235] Vehbi Gavoçi, لبس المرأت و زينتها, Şeriketu Darü'l Beşairi'l-İslamiye, Beyrut 2003, s. 13.

[236] Vehbi Gavoçi, لبس المرأت و زينتها..., s. 35.

Bu kitapta, Müslüman kadının ziynetinden de bahsedilmektedir. Ziynetler üç gruba ayrılır: Makyaj, süs ve giyim. Bu konuda daha çok duran yazar, bütün noktaları tahlil eder ve âlimlerin farklı görüşlerine yer verir.[237]

Aynı şekilde yazar, İslâm'a karşı çıkarak Müslüman ve gayrimüslim kadınların metalaştırmak isteyenlerin uyguladıkları stratejiler hakkında bilgi vererek Müslümanları uyarmaktadır. Sonuç olarak kitap, kısa gibi görünse de kadının giyimi ve ziyneti ile ilgili bilgiler ve deliller içermektedir.

Bu kitapta yazar İslâm dünyasının birçok büyük âlimin eserinden istifade etmiştir:

el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Ḳurʾân- KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed.

Kurtubî'nin en önemli eseri olup geniş hacmine rağmen ilim çevrelerinde büyük ilgi görmüş ve çeşitli baskıları yapılmıştır (I-IV, Kahire 1950; 1353-1369/1935-1950; 1380; I-XX, 1386-1387/1966-1967; nşr. Muhammed İbrâhim el-Hifnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman, I-XXII, Kahire 1414/1994, 1416/1996 [bu baskının son iki cildi, Seyyid İbrâhim Sâdık ve Muhammed Ali Abdülkādir tarafından hazırlanmış fihristlerdir]; I-XX, Beyrut 1405/1985).[238]

Bedâiu's-Sanâiʿ – Kâsânî.

Tam *adı Bedâʾiʿu'ṣ-ṣanâʾiʿ fî tertîbi'ş-şerâʾiʿ* olan eser, özellikle tertip ve metot bakımından klasik Hanefî fıkıh kitapları arasında önemli bir yer tutar. İlk defa yedi cilt halinde basılmış olup (Kahire 1327-1328) bu neşrin ofset baskıları yapılmıştır (Beyrut 1974, 1982). Hadislerini Ahmed Muhtar Osman'ın tahriç ettiği kitabın bir başka neşri Zekeriyyâ Ali Yûsuf tarafından gerçekleştirilmiştir (I-X, Kahire 1972).[239]

Libâsu'l-Mer'e ve Zînetuhâ fil-Fikhi'l-İslâmi - Şahade Ezümeyli, gibi İslâm dünyasının birçok büyük âlimin eserinden istifade etmiştir.[240]

---

[237] Vehbi Gavoçi, لبس المرأت و زينتها..., s. 38-59.

[238] Tayyar Altıkulaç, *KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kurtubi-muhammed-b-ahmed, 01.11.2022

[239] Halit Ünal, *Bedâiu's-Sanâi*', https://islamansiklopedisi.org.tr/bedaius-sanai, 01.11.2022

[240] Vehbi Gavoçi, لبس المرأت و زينتها..., s. 69.

3. Erkânü'l-İslâm (İslâm'ın Esasları)

Söz konusu kitap birkaç kez basılmıştır. Ulaşabildiğimiz baskı, 1992 yılında "Elif" yayınevi tarafından Dubai'de yayınlanmış olanıdır. Kitap 120 sayfadan oluşmaktadır. Vehbi Gavoçi, *Erkânul İslâm* isimli kitabın çoğunu Medine'de yazmıştır. Bu kitaba benzer Arnavutçada bir kitap da yazmıştır. Konular benzer olmakla birlikte Arnavutça yazdığı kitapta soru-cevap yöntemini kullanmıştır. Arapçada ise sorular olmadan konu işlenmiştir.[241]

Kitabın önsözünde, Avrupa ülkelerini ziyaretinde Müslümanların yazara sordukları sorulardan yola çıkarak bu kitabı yazmaya başladığını ifade etmektedir. Böylece ilgi duyanlar için kitapta İslâm dininin şartları hakkında bilgi verilmiştir.[242]

Eser, iki şehadet (kelime-i şehadet) ile başlanılarak İslâm'ın beş şartını ele alınmaktadır. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v.) onun kulu ve elçisi olduğuna şehadet ile namaz, zekât, oruç ve hac ibadetlerinden bahsedilmektedir. İslâm'ın beş şartına ek olarak, umrenin nasıl yapılacağına dair bir bölüm de vardır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v) kabrinin ziyaretinin caiz olup olmadığı, ziyaretin önemi ve anlamı hakkında bir bölüm ayırmış olan yazar, bu ziyaretin neden yapılması gerektiğine dair çok önemli noktalara değinmektedir. Yazar, Hz. Muhammed'in (s.a.v) Allah'ın bir peygamberi olduğu bir başlık altında delilleriyle birlikte ele almaktadır. Nübüvvetini ispat edecek deliller arasında Peygamberimiz'in fetanet sıfatını zikreder ve örneklerle açıklar. Başka bir delil olarak da Peygamberimiz'in ahlakını zikretmektedir. Peygamberimiz ahlakî açıdan bütün insanlığın örnek alması gerektiği bir kişiliğe sahiptir. Yazar, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kanıtlayan on delil getirerek bu bölümü bitirir.[243]

Müellif bu kitabın sonuna Hanefi mezhebine göre fotoğraflarla iki rekât namazın nasıl kılındığını da eklemiştir. Kitap, İslâm dininin esaslarını kısaca öğrenmek isteyenler için el kitabı olarak değerlendirilebilir.

---

[241] Vehbi Gavoçi, ارکان لإسلام, Elif yayınevi, Dubai 1992, s. 3-4.

[242] Gös. Yer.

[243] Vehbi Gavoçi,… ارکان لإسلام, 108-112.

4. Kelimetün İlmiyyetün Hâdiyetün havle cümleti "İzâ Sahha'l-Hadîsü fehüve mezhebî"

Bu kitap 2005 yılında Suriye'nin Şam kentindeki "*Daru'l-İkra*" yayınevi tarafından basılmıştır, 80 sayfadır. Vehbi Gavoçi, Müslümanların kendi aralarındaki bölünmelerin giderilmesi adına kitabı kaleme almıştır. Yazar, mezheplerin görüşlerini neye dayandırdıkları izah edildiği takdirde Müslümanlar arası yanlış anlaşılmaların ortadan kalkacağı kanaatindedir.

Tam olarak meselelere vâkıf olmadan insanların nasıl anlaşmazlığa düşebilecekleri hakkında Peygamber Efendimizin, (s.a.v) "*Fatiha'sız namaz yoktur*" hadisi örnek verilebilir. Bu hadisten yola çıkanlar Hanefi mezhebinde imamın arkasındaki cemaatin Fatiha Suresi'ni okumaması gerektiği fetvasıyla ters düştüğü düşüncesine kapılabilirler. Böylece Müslümanlar arasında anlaşmazlıklar meydana gelir. Buna ilaveten mezheplerin hadislerle çeliştiği ve fetvaların Kur'an ve Sünnet hakkında bilgisi olmayan kimseler tarafından veriliyormuş gibi yanlış bir sonuca varılabilir.[244]

İnsanları zanlarını giderip salih ve değerli âlimlerin sözlerine uyulması gerektiğinin Allah tarafından emredildiği ifade edilmelidir. Nitekim bir ayette şöyle buyurulmaktadır:

وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ إِلَّا رِجَالٗا نُّوحِيٓ إِلَيۡهِمۡۚ فَسۡـَٔلُوٓاْ أَهۡلَ ٱلذِّكۡرِ إِن كُنتُمۡ لَا تَعۡلَمُونَ

"*Senden önce de ancak, kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun.*" (Nahl, 16/43)

Yazar, konunun daha ayrıntılı ele alındığı İbn Kayyım'ın *İ'lamul-Muvakiin* kitabından alıntılar yapmaktadır. Hz. İsa (a.s)'ın hangi mezheple hüküm vereceği tartışmasına karşı çıkmaktadır. Çünkü o, bu tartışmaların Müslümanlara faydası olmayacağı kanaatindedir.

Bu eserde yazar, mezhep bakış açısıyla İslâm hakkında hükümler çıkarılmasını desteklemektedir. Ayrıca günümüze kadar mezhep âlimlerinin içtihada açık olmayan hususlarda tartışmasının gerekli olmadığını ifade etmektedir. Örnek olarak, Hanefi mezhebinin son âlimi olan İbn Abidin, Hz. İsa (a.s)'nın hangi mezheple hüküm vereceği

[244] Vehbi Gavoçi, كلمة علمية هادئة حول جملة إذا صح الحد يث فهو مذهبي , Darul İkra, Suriye, 2005, ss. 5-7.

konusunu tahlil etmeyi gereksiz görmüştür. Ona göre Hz. İsa, Allah'ın şeriatı (Kur'an ve Sünnet) ile hükmedecektir. Yazar, mezhep âlimlerimizin içtihadı olmayan konulara karşı tavrımızın böyle olması gerektiğini ifade etmektedir.[245]

Yazar, önsözün ardından İmam Ebû Hanîfe'ye atfedilen "Hadis sahih ise benim mezhebimdir" ifadesi hakkında açıklamalar yapmaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin sözünün yanlış anlaşılmaması için bu ifadenin amacını daha da netleştirmenin çok önemli olduğunu ifade etmektedir. Bu yüzden "Hadis sahih ise benim mezhebimdir" sözünün anlamını ve amacını birkaç aşamada ayrıntılı olarak açıklamaktadır. [246]

Diğer bölümde mezhep âlimlerinin görüşlerini nasıl delillendirdikleri, kullandıkları yöntemler ve zahir bir delile ulaştıklarında eski görüşlerinden vazgeçtiklerinden bahsetmektedir. Ardından âlimlere nasıl soru sorulması gerektiği usulünü ele almaktadır. Bir sonraki bölümde Vehbi Gavoçi, mezhep imamlarına tâbi olmanın usulünden ve mezhep imamlarının hadisle ilgili ilişkilerinden bahsetmektedir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin hadislerin doğruluğuna ve ravilerine ne kadar önem verdiğini, hadislerin muhafaza edilmesinde ne kadar dikkatli olduğunu anlatmaktadır. Ardından Ebû Hanîfe'nin fıkıh yönteminden bahsetmektedir. Ayrıca müellif, günümüze kadar İslâm ümmeti tarafından kabul görmüş dört mezhep hakkında bilgiler vermektedir. Kitabın son kısmında yanlış gördüğü bazı fikirleri özetlemektedir. Fıkıh mezheplerini takip edenlerin kendi aralarında gereksiz bir şekilde tartıştıkları ve bu tartışmalarda imamlarına atıfta bulunmalarının yanlış olduğu kanaatindedir.[247]

Vehbi Gavoçi'nin bu kitabı yazmasının asıl amacı, Müslümanlar arasında sükûnetin olması için doğal farklılıkların anlayışla karşılanması ve her zaman temel kaynaklara dönülmesi gerektiği gerçeğini anlatmaktır.

5. el-Kâfî fi'l-Fikhi'l-Hanefî

Vehbi Gavoçi'nin ana kitaplarından olan *el-Kâfî fi'l-Fikhi'l-Hanefî*'nin ilk baskısı Muessesetu Risaletil-Âlemiye tarafından Şam'da 2013 yılında yapılmıştır. Eser üç cilt olup 1448 sayfadır.

---

[245] Vehbi Gavoçi, كلمة علمية هادئة حول جملة إذا صح الحد يث فهو مذهبي …, s. 5-7.

[246] Vehbi Gavoçi, كلمة علمية هادئة حول جملة إذا صح الحد يث فهو مذهبي …, s. 28-35.

[247] Vehbi Gavoçi, كلمة علمية هادئة حول جملة إذا صح الحد يث فهو مذهبي …, s. 70.

Kitabın ana konusu İslâm'ın beş şartıdır. Kelime-i şehadetten başlayarak namaz, oruç, zekât ve hac ibadetleri detaylıca ele alınmaktadır. Kitaptaki konular fıkıh müktesebatına göre yazılmıştır. Kullanılan dil, herkesin anlayabileceği şekilde sadedir. Hanefî mezhebi hakkında geniş bilgi sahibi olmak isteyenlerin başvurabileceği kaynakların başında gelmektedir.

Bu kitabın yazım aşamasından şu kitaplardan istifade edilmiştir:

- *Sahîh-i Buhârî,* Buhârî.

  İstanbul, Kahire, Bulak, Hindistan ve Avrupa'da birçok defa basılmıştır. Bunların içinde en mükemmeli, Yûnînî nüshası esas alınarak kenarında diğer nüsha farkları gösterilmek suretiyle II. Abdülhamid'nin emriyle yapılan neşirdir (I-IX, Bulak 1313-1315).[248]

- *Sahîhi Müslim, İmam* Müslim

  Asıl adı *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ* olmakla beraber daha *çok Ṣaḥîḥ-i Müslim* diye bilinmektedir. Bizzat müellif eserinden *el-Müsned ve el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥ* diye söz etmekte ve bununla kitabının Hz. Peygamber'e ulaşan sahih rivayetlerden meydana geldiğini kastetmektedir. Ayrıca muhaddisler iki asır boyunca hadis yazsalar bile yine *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'e* başvurmak zorunda olduklarını söyleyerek eserinin değerini ifade etmektedir.[249]

- *et-Tergîb ve't-terhîb,* Münzirî

  İhlâs, ilim, namaz, alım satım, edep, zühd, cennet ve cehennem gibi konularda dinin yapılmasını ve yapılmamasını istediği şeylere dair hadislerin genellikle Kütüb-i Sitte, İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı, İbn Hibbân ve İbn Huzeyme'nin eṣ-Ṣaḥîḥ'leri, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin el-Müsned'leri, Taberânî'nin üç Muʿcem'i ve Hâkim en-Nîsâbûrî'nin el-Müstedrek'i gibi hadis kaynaklarından seçilerek konularına göre yirmi beş bölüm

[248] Yaşar Kandemir, *El-Câmiu's-Sahîh,* https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--buhari, 01.11.2022

[249] Yaşar Kandemir, El-Câmiu's-Sahîh, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--muslim, 01.11.2022

halinde sıralanmasıyla meydana gelmiş olup senedlerde sahâbî dışındaki râviler zikredilmemiştir.[250]

- *İʿlâʾü's-sünen,* Zafer Ahmed Tehânevî.

  Hindistan'da Ehl-i hadîs diye bilinen akımın temsilcilerinden Eşref Ali Tehânevî, Hanefî mezhebinde hadislere yeterince değer verilmediği yönündeki eleştirilere karşı bu mezhebin görüşlerini destekleyen hadisleri ihtiva eden *İḥyâʾü's-sünen* adıyla bir eser kaleme almış, eserin müsveddelerinin kaybolması üzerine Hanefî mezhebinin delil olarak aldığı hadislerin sübût ve delâlet bakımından durumlarını içeren *Câmiʿu'l-âṣâr* adlı muhtasar bir eser yazmaya başlamıştır.[251]
- *Hâşiyeti İbn ʿÂbidîn*, İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, gibi İslâm dünyasının birçok büyük âlimin eserinden istifade etmiştir.[252]

6. Makâlât fî'r-Ribâ ve'l-Fâideti'l-Masrâfiyeti

Kitap, 1992 yılında Beyrut - Lübnan bulunan "Dar İbn Hazm/Muessesetu er-Reyyan" isimli yayınevi tarafından basılmıştır. Kitap 121 sayfadan oluşmaktadır.

Kitabın konusu faizdir. Kur'an ve Sünnet'ten deliller getirilerek konu ayrıntılı bir şekilde tartışılmaktadır. Dört alt başlıkta konular ele alınmaktadır:

1.İslam Hukuku Açısından Faiz

Yazar, bu başlık altında faize vey tefeciliğe izin verilmesinin Allah'a ve elçilerine savaş açmak anlamına geldiğini ve bu savaşa her kim girerse mutlaka kaybedeceğini vurgulamaktadır.[253]

2. Faize Karşı Müslümanları Uyarmak

Faizin zararlarından bahsedilmektedir.[254]

---

[250] Yaşar Kandemir, *Münzirî,* https://islamansiklopedisi.org.tr/munziri, 01.11.2022

[251] Ebubekir Sifil, *Zafer Ahmed Tehânevî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/zafer-ahmed-tehanevi, 01.11.2022

[252] Vehbi Gavoçi, الكافي في الفقه الحنفي, Dar el Ulum, Suriye 2013, s. 1400-1448.

[253] Vehbi Gavoçi, مقالات في الربا والفائدة المصرفية, Dar ibn Hazem Muessesetu Erreyyan, Beyrut 1992, s. 7-43.

[254] Vehbi Gavoçi, …مقالات في الربا والفائدة المصرفية, s. 47-57.

3. Faiz Her Zaman Haramdır[255]

4. Kâğıt Paradan Zekât Vardır ve Bu Paradan Faizin Haramdır[256]

İslam dininin faiz konusundaki tavrını öğrenmek isteyenlerin okuması gerektiği kitaplardan biridir.

Yazar şu kitaplardan itifade etmiştir:

- *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ḥakîm*, Raşid Rida.

  Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ḥakîm. Muhammed Abduh'un *el-Menâr*'da yayımlanan tefsir dersi notlarının onun ölümünden sonra Reşîd Rızâ tarafından Yûsuf sûresinin sonuna kadar devam ettirilmesiyle ortaya çıkan bir eserdir. Nisâ sûresinin 125. âyetine kadar gelen kısmı Abduh'a ait olan bu çalışma Tefsîrü'l-Menâr olarak da tanınmaktadır (I-XII, Kahire 1346-1353, 1366).[257]
- *Bedâiu's-Sanâi*', Kâsânî.[258]
- *Makālâtü'l-Kevsserî*, Muhammed Zâhid Kevserî. Müellifin öğrencileri tarafından derlenen değişik makalelerinden meydana gelmiştir (Kahire 1952; nşr. Râtib Hâkimî, Humus 1388).[259]

7. Câbir bin Abdullah

Bu kitap, hicrî 16 yılında dünyaya gelen ve H. 78 yılında vefat eden büyük sahabi Câbir b. Abdullah hakkındadır. 100 sayfa olan kitap, Şam'da bulunan "Darü'l-Kalem" yayınevi tarafından 1988 yılında basılmıştır. Yazar, Câbir b. Abdullah'ın İslâm tarihindeki ağırlığını göstermek için girişte onun için "hâze'r-Recül (هذا الرجل)" ifadesini kullanmaktadır.[260]

Önsözde ise âlimlerin Câbir b. Abdullah hakkındaki ifadelerine yer verilmiştir. Nitekim onun hakkında İmam Zehebî şöyle demiştir: "*Ebu Abdullah el-Ensari büyük imam, müçtehid, Peygamberimiz'in arkadaşı, fakih ve Medine müftüsüdür. O, akabeye*

---

[255] Vehbi Gavoçi, …مقالات في الربا والفائدة المصرفية, s. 58-74.

[256] Vehbi Gavoçi, …مقالات في الربا والفائدة المصرفية, s. 75-112.

[257] Sait Özervarlı, *Reşîd Rızâ,* https://islamansiklopedisi.org.tr/resid-riza, 01.11.2022

[258] Bkz: bu çalışmanın s. 62.

[259] Yusuf Şevki Yavuz, *Zâhid Kevserî,* https://islamansiklopedisi.org.tr/zahid-kevseri, 01.11.2022

[260] Vehbi Gavoçi, جابر بن عبد الله صحابى إمام وحافظ فقيه, Dar el-Kalem, Suriye 1988, s. 3.

katılan 70 sahabenin sonuncusu ve Rıdvan biatine katılanlardandır."[261] İmam el-Amirî el-Yemenî ise, *"Akabe akdinde en genç olan ve oraya katılanlardan en son vefat eden sahabedir. Sahabilerin asillerinden kabul edilir. Muhammed (s.a.v) için çok değerli birisiydi."*[262]

Birinci bölümde Medine şehrini ziyaret etmenin, orada namaz kılmanın, Peygamberimiz'in kabrini ziyaret etmenin değeri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Medine'nin tarihinden ve eskiden beri şehirde yaşayan Evs ve Hazrec gibi büyük kabilelerden ve Medine şehrini oluşturan Araplar ve Yahudi halklarından bahsetmektedir.[263] İkinci bölümde ailesi ve sonrasında Câbir b. Abdullah'ın hayatı anlatılmaya başlanır. Hicret'ten önce İslâm dinini kabul ettiğinde, Hz. Muhammed ile katıldığı on dokuz savaştan (Bedir ve Uhud'da katılamamıştır), evliliklerinden ve çocuklarından, giyim-görünüş ve ahlakı ile Hz. Muhammed'e nasıl benzemek istediğinden bahsedilmektedir.[264] Bir diğer bölümde ise katıldığı savaşlar ve bu savaşlardaki görevleri zikredilir.[265]

Vehbi Gavoçi'nin bu değerli sahabe hakkında müstakil bir kitap yazmasının nedenleri çoktur. Bunların bazılarından bahsetmekle yetineceğiz.

Câbir b. Abdullah (r.a) küçük yaşta Resûlullah'a (s.a.v) biat etmiştir. Ayrıca ikinci Akabe Biatı'nda en genç kişi olarak yer almıştır. Aynı zamanda çok hadis rivayet eden sahabilerden biridir. Câbir b. Abdullah'ın babası, Uhud savaşında şehit olan ilk sahabe olan Abdullah b. Amr b. Harami'dir. Annesi Enise bint Aneme ise Resûlullah'a (s.a.v) biat eden ilk kadınlardandır. Câbir (r.a) Hazrec'in Beni Seleme kabilesindendi.

Küçüklüğünden beri Resûlullah'ın (s.a.v) yanında yetişmiştir. Bu durum onun en çok hadis rivayet eden sahabilerden biri olmasına vesile olmuştur. Câbir b. Abdullah,

---

[261] Vehbi Gavoçi,… جابر بن عبد الله صحابى إمام وحافظ فقيه, s. 5.

[262] Gös. yer.

[263] Vehbi Gavoçi,… جابر بن عبد الله صحابى إمام وحافظ فقيه, s. 7.

[264] Vehbi Gavoçi,… جابر بن عبد الله صحابى إمام وحافظ فقيه, s. 23.

[265] Vehbi Gavoçi,… جابر بن عبد الله صحابى إمام وحافظ فقيه, s. 34.

Resulullah'ın hadislerini öğrenmiş ve başkalarına öğretmek için elinden geldiğince gayret etmiştir.[266] Câbir'in (r.a), 1540 hadis rivayet ettiği zikredilmektedir.

Câbir (r.a.)'in hadis rivayeti hususunda ne kadar dikkatli olduğunu şu olaydan öğrenmek mümkündür.

Câbir ibn Abdullah bizzat kendisinin Resulullah'dan işitmediği, fakat ravisinin Abdullah ibn Uneys olduğunu öğrendiği bir hadisi kaynağından öğrenmek için Şam'a bir ay süren yolculuk yapmıştır. Bu olayı kendisi şöyle nakleder: "Ravisi sahabeden olan bir hadis işittim. Derhal bir deve aldım, ona binerek bir ay süren bir yolculuktan sonra Şam'a geldim. Bir de baktım ki Abdullah ibn Üneys ordadır. Kapıcısına, 'Câbir'in kapıda olduğunu ona söyle.' dedim. Abdullah çıktı, evin kapısında karşılaşınca, 'Câbir İbn Abdullah!..' dedi ve hemen boynuma sarıldı. 'Evet, benim bilmediğim bir hadisi, senin Resulullah'dan işitmiş olduğunu öğrenince sana geldim.' dedim. Bunun üzerine o, Allah Resulü'nden duyduğu, '*Allah kıyamet günü insanları çıplak ve sünnetsiz olarak haşredecektir*.' hadisini rivayet etti."[267]

Câbir b. Abdullah (r.a), Bedir ve Uhud savaşlarına katılamamıştır. Çünkü dokuz kız kardeşine bakma görevi ona verilmişti. Savaşa giderken babasının Câbir'e şöyle nasihat ettiği rivayet edilmektedir: *"Oğul! Allah'a yemin ederim ki ben, Allah Resulünden başka senden daha sevgili bir kimseyi bırakmıyorum. Bazı borçlarım var, geri dönemezsem onları ödersin. Kız kardeşlerine iyi şeyler nasihat et! Bu kızların yalnız kalacaklarından korkmasaydım, gözümün önünde şehit olmanı isterdim."*

Babası, Uhud Savaşı'na katılmış ve orada şehit düşmüştür. Câbir ve ailesi, babasının cenazesini alıp mezarlıklara defnetmek istediklerinde Resûlullah (s.a.v), "*Şehitleri öldürüldükleri yere defnedin!"* buyurdu. Aile bireylerinin ağladıklarını gören Peygamber Efendimiz yanlarına gidip, "*Ağlamayın!.. Melekler kanatlarıyla onu gölgeliyor*!" demiştir.

Câbir bin Abdullah'ı daha yakından tanımak isteyenler için önemli bir kaynak olan bu eserde kullanılan önemli kaynaklardan bazıları şunlardır:

---

[266] Vehbi Gavoçi,… جابر بن عبد الله صحابى إمام وحافظ فقيه, s. 63.

[267] Vehbi Gavoçi,… جابر بن عبد الله صحابى إمام وحافظ فقيه, s. 89.

- *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk.,* TABERÎ, Muhammed b. Cerîr

Günümüze tam olarak ulaşan ikinci eseridir. Daha önce yazılmış ve zamanımıza intikal etmemiş birçok kitaptan yaptığı nakiller dolayısıyla büyük değeri bulunan eseri ilk defa M. Jean de Goeje ile birlikte bir grup şarkiyatçı yayımlamış (I-XV, Leiden 1879-1901), daha sonra çeşitli baskıları, zeyilleri ve muhtasarları yapılmış, farklı dillere tercüme edilmiştir.[268]

- *Müşkilü'l-âsâr*- Tahâvî.

Kureşî'ye göre Tahâvî'nin son eseri olan kitap *ihtilâfü'l-hadîse* dair çalışmaların en kapsamlısıdır. Haydarâbâd'da eksik olarak gerçekleştirilen baskısı yanında (I-IV, 1333/1914) Şuayb el-Arnaût tarafından son cildi fihrist olmak üzere *Şerḥu müşkili'l-âs̲âr* ismiyle ve titiz bir çalışma ile neşredilmiştir (I-XVI, Beyrut 1408/1987, 1415/1994).[269]

- *el-Bidâye ve'n-nihâye,* İbn Kesîr.

İbn Kesîr'in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan eser, başlangıçtan 767 (1365-66) yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Tamamı basılan ve bazı bölümleri çeşitli başlıklar altında ayrıca neşredilen eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (I-XIV, İstanbul 1994-1995).[270]

7. Editörlük Çalışmaları ve Kitaplara Yazdığı Önsözler

Vehbi Gavoçi, yukarıda zikrettiğimiz kitapların dışında Suriye'deki medreseler için bir fıkıh, hadis ve feraiz gibi dinî müfredatın hazırlanmasında birçok âlimle işbirliği yapmıştır. Bu âlimlerden en önemlileri ise Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî, Mustafa

[268] Mustafa Fayda, *TABERÎ, Muhammed b. Cerîr,* https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-muhammed-b-cerir, 01.11.2022

[269] Davut İltaş, *Tahâvî, https://islamansiklopedisi.org.tr/tahavi, 01.11.2022*

[270] Abdülkerim Özaydın, *İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ,* https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kesir-ebul-fida, 01.11.2022

el-Hınn, Muhyiddin Misto'dir.[271] Gavoçi, İslâm dünyasının tanınmış dergi ve gazetelerinde bilimsel ve kültürel değeri olan yaklaşık 800 yazı yayınlamıştır.[272]

Kitaplara yazdığı önsözlerin, editörlük yaptığı eserlerin en önemlileri şunlardır:

1. **Şerhu Cevheretü't-tevhîd**

   Abdulkerim Tetan ve Muhammed Edib el-Keylani tarafından Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat hakkında yazılmış eserdir. Vehbi Süleyman Gavoçi, Arnavut ve Abdulkerim er-Rifai tarafından önsöz yazılmış ve eser gözden geçirilmiştir.

2. **Şerhül Akîdeti't-Tahâviyye**

   Vehbi Süleyman Gavoçi, Şuayb el-Arnaut, Abdulkadir Arnavudi vb. dâhil olmak üzere bir grup âlimler tarafından derlenen ve gözden geçirilen İbn Ebü'l-İz el-Hanefî'nin akide üzerine eseridir. Metnin hadisleri Arnavut hadis âlimi Muhammed Nâsırüddin el-Albânî tarafından kontrol edilmiştir.

3. **Terbiyyetü'l-Evlâdi fi'l-İslâm**

   Abdullah Nasih Ulvan'ın eseridir. Vehbi Gavoçi, esere bir giriş yazmıştır.

4. **Mahkü't-tevekkül fî Mes'eleti't-Tevessül**

   Büyük hadis âlimi, fakih Muhammed Zahid el-Kevserî'nin, tevessül meselesinin caizliği konusundaki eserine, öğrencisi Vehbi Gavoçi'nin bazı değerli açıklamalar ve yorumlarının bulunduğu bir eserdir.

   Bu kitapta Vehbi şöyle der: "Memleketimdeki ve bütün diğer ülkelerdeki âlim kardeşlerime ithaf ediyorum. Allah yoluna çağrımızda bir tek yola (hedefe) gelin. Onun (Hasan el-Benna) da dediği gibi ortak olduğumuz konularda işbirliği yapalım, ayrı düştüğümüz meselelerde birbirimizi hoş görelim."

5. **Îzâhü'd-delîl fî reddi âlâ Ehli't-Ta'til**

   Vehbi tarafından düzenlenen, âlim İbn Cemâa'nın çalışmasıdır.[273]

6. **Ukûdü'l-Cevâhiri'l-Münîfe fî Edilleti'l-Imâm Ebî Hanîfe** (İmam Ebû Hanîfe'nin Kullandığı Deliller - Argumentet e İmam Ebû Hanîfes)

---

[271] *Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi*, https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/. 22.02.2022.

[272] Muhamed Sytari, *a.g.m.,* s. 133.

[273] Muhamed Sytari, *a.g.m.,* s. 134.

Âlim Muhammed Murteda ez-Zubeyd'inin eseridir.[274]

7. **Şerhu Mülteka'l-Ebhur**

   Vehbi, bu kitap hakkında şöyle demektedir: Kitapta, "Mülteka'l-Ebhur" eserindeki bazı anlaşılması zor olan meselelerin ve cümlelerin açıklanması yapılmış; gerekli duyulan noktalar şerh edilmiştir. Ayrıca birçok mesele Kur'an'dan, hadislerden ve sahabilerin sözlerinden delillerle desteklenmiştir."

8. **Fezâilü'l-Kur'ân** (Kur'ân'ın Faziletleri - Mirësitë e Kur'anit)

   Gavoçi tarafından düzenlenen, âlim Ebu Ubeyd Kasım ibn Selam'ın eseridir.[275]

9. **Et-Tâ'likü'l-Müyyeser âlâ Tashîhî'l-Kudûrî** (Tashîhu'l Kudûrî'nin Açıklamasını Kolaylaştırmak - Sqarimi lehtësues në tas'hihin e Kuduriut).[276]

[274] Muhamed Sytari, *a.g.m.,* s. 134.

[275] Muhamed Sytari, *a.g.m.,* s. 135.

[276] Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/. 23.02.2022

SONUÇ

Arnavutluk küçük bir ülke olmasına rağmen her zaman dünya çapında tanınan bilim adamı veya âlimler yetiştirmiştir. Bu âlimlerden biri, Arnavut kökenli şahsiyetlerden olan Vehbî Süleyman Gavoçi'dir.

Arnavutların yaşadığı bölgelerde İslamî kültürün ve vatanseverliğin yaygınlaşması ve sevilmesini sağlayan Gavoçi'nin 50 Arapça ve Arnavutça kitabı vardır. Ayrıca Arap dünyasında meşhur olan "*Menar*", "*el-Beyan*", "*Arapların Sesi*", "*Cennetin Asası*" gibi gazetelerde ve "*İslâm'ın Gelişimi*", "*Da've*", "*Mesaru'l-İslâm*" gibi dergilerde 400 fazla yazıları yayınlanmıştır.

Vehbi Süleyman Gavoçi'nin dedesi Halil Gavoçi ve babası Süleyman Gavoç'i İslamî ilimlerde kendilerini geliştirmiş imamlar idi. Nitekim İşkodra'nın Kuç, Skele ve Selvi; Garuc'un Ayas gibi bölgelerindeki camilerde yıllarca imam-hatiplik görevlerini icra etmişlerdir. Vehbi Süleyman Gavoçi de değişik Arap ülkelerindeki üniversitelerde hoca olarak çalışmış ve bazı dönemlerde hocalık da yapmıştır.

Vehbi Gavoçi'yi diğer Arnavut âlimlerinden ayırt eden özelliklerin başında, küçük yaşında Arnavutluk'tan ayrılıp Arap ülkelerinde tahsil görmesi gelmektedir. Buna rağmen Gavoçi hiçbir zaman memleketini unutmamış ve hayatı boyunca gücü nisbetinde kendi halkının İslamî açıdan bilinçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Gavoçi, genç yaşlarından itibaren Arnavutlar ve Arnavutluk'la ilgilenmiştir. Nitekim Arap ülkelerinde eğitim görüp çalışsa da memleketi, İşkodra, akrabaları, dost ve arkadaşlarıyla ilişkisini hiçbir zaman kesmemiştir. Hayatının önemli kısmını memleketine ayıran Gavoçi, Arnavut halkıyla ilişkilerini kuvvetlendirmek için yolculuklar yapmış, birçok zorluğa katlanmıştır.

1949 yılında ilk yazıları yayınlanmıştır. İlerleyen yıllarda kitap ve değişik ilmî çalışmaları artmıştır. Buna ilaveten memleketine İslamî bilgi ve kültür açısından katkı sağlaması için Arnavutça dilinde de birçok çalışmaya imza atmıştır. 1974 yılında Arnavutça dilinde kitapları basılmıştır.

Hayatının son yıllarında özellikle itikadî açısından Arnavut halkını bilinçlendirmek ve bilgilendirmek adına değişik eserler yazmıştır. Arnavutluk halkının dinî açıdan çok eksik olması ve bu eksikliğin giderilmesi gerektiği bilincinde olan Gavoçi, her yaşa hitap edecek eserler kaleme almıştır. Bütün Müslümanlara ulaşan kitapları Priştine, Üsküp ve İşkodra'da basılmıştır.

Yazdığı eserlerin içeriği ve konuları farklıdır. Genel olarak eserlerinin önsöz, giriş, tarihi açıdan konuyu ele alma ve konuyu detaylıca tahlil etme gibi kısımlara ayrıldığı ifade edilebilir. Yazdığı konuların tahlil edilmesine Kur'an ve sünnetten, tarihten örnekler vererek başlandığı ve ardından teorik ve pratik açıklamalara geçtiği görülür. Her konunun sonuç kısmında ise tavsiyeler, teşvikler, hoşgörü ve birlikteliğe çağrı, yanlış bilgileri düzenleme ve yeri geldiğinde vatanseverliğin önemi yer alır.

Yaptığı güzel çalışma Gavoçi'nin birçok yazar tarafından takdir edilmesini sağlamıştır. Örneğin, "*Peygamber Efendimizin (s.a.v) Hayatı*" isimli kitabı hakkında Prof. Dr. Şefik Osmani "Bu kitap temel kaynaklara dayanmaktadır ve zengin içeriğe sahiptir. Önsözünü okumakla yazarın Peygamber Efendimiz hakkındaki sevgisini ve samimiyetini görmek yeterlidir" diyerek Gavoçi'nin çalışmalarını övmektedir.

Gavoçi'nin eserlerinin, genelde tefekkür etmeye teşvik edici, etkileyici, dönemin problemlerini çözmeye yarayan bilgiler içerdiği söylenebilir. Bütün bu bilgiler insanın iman, İslâm ve ahlak ilişkisinin güçlenmesine; vatanını sevmesine katkı sağladığı ifade edilebilir.

Hacı Vehbi Gavoçi, ilmî çalışmaların yanında yardımseverliği ile de bilinir. Arnavutluk'taki medreseye ve öğrencilere, dinî kurum ve kuruluşlara, Arap ülkelerindeki Arnavut öğrencilerine, yetimlere, değişik camilere maddi-manevî yardım etmiştir.

Gavoçi'nin bu güzel ilmî çalışmalarında, Arnavut halkına, memleketine ve öğrencilerine katkılarında başarılı olmasının en önemli nedeninin; ilminin ve ahlakının birbiriyle tutarlı olması ve yaptığı işin hakkını vermeye gayret etmesi olduğunu ifade edebiliriz.

Vehbi Gavoçi, yaşının ilerlemesine rağmen Arnavut halkının ve bütün Müslümanların ilmî ve ahlakî açıdan yetiştirilmelerine katkı sağlamaya gayret etmiştir.

Bu güzel hayatı ve çalışmalarından yola çıkarak Vehbi Gavoçi'nin önemli bir Arnavut kökenli Müslüman âlimi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Kur'ân-ı Kerîm.

Basha, Ali. *Islami në Shqipëri gjatë shekujve,* Tiranë 2012.

Basha, Ali. *Nëpër gjurmët e Islamit*, Tiranë 2005.

Basha, Ali. *Rrugëtimi i fesë islame në Shqipëri (1912-1917),* Tiranë 2011.

Bislimi, Taxhedin. *Vakëfi në Maqedoni*, Shkup 2001.

Bislimi, Taxhedin. *Medreseja Meddah e Ataullah efendiut dhe nxënësit e saj*, Shkup 2011.

XHelili, Qazim. *Vehbi Dibra – Personalitet dhe veprimtar i shquar i lëvizjes kombëtare,* Tiranë 1998.

Frashëri, Sami. "Përhapja e Islamit", bot. III, Shkup, 1993.

Gavoçi, Vehbi. *Syneti e Bidati*, Migjeni, Shkodër 1994.

Gavoçi, Vehbi. *Njohuri rreth Kur'anit syneti e bidati*, Rozafat, Shkodër 1999.

Gavoçi, Vehbi. *Shtyllat e islamit ose si e pse?*, Elif matbaası, Ankara 1992.

Gavoçi, Vehbi. *ابو حنيفة النعمان,* Dar el-Kalem, Süriye 1987.

Gavoçi, Vehbi. لبس المرأت و زينتها, Şeriketu Dar el Beşairi el Islamiyeti, Beyrut 2003.

Gavoçi, Vehbi. جابر بن عبد الله صحابى إمام وحافظ فقيه, Dar el-Kalem, Süriye 1988.

Gavoçi, Vehbi. كلمة علمية هادئة حول جملة إذا صح الحد يث فهو مذهبي , Darul İkra, Süriye 2005.

Gavoçi, Vehbi. مقالات في الربا والفائدة المصرفية, Dar ibn Hazem Muessesetu Erreyyan, Beyrut 1992.

Gavoçi, Vehbi. الكافي في الفقه الحنفي, Dar el Ulum, Süriye 2013.

Gavoçi, Vehbi. اركان لإسلام, Elif yayınevi, Dubai 1992.

Gazeta. *Tirana Observer*, Tiranë: tarih.16. Şubat 2007.

Gazeta zyrtare e Republikës së Shqipërisë, 10 Nisan 1948.

Ibrahimi, Nexhat. *Islami në trojet Iliro-shqiptare gjatë shekujve,* Logos-A, Shkup

1998.

Ibrahimi, Nexhat. *kontaktet e para të Islamit me popujt ballkanik në periudhën paraosmane*, Shkup 1997.

Ibrahimi, Nexhat. *muslimanët në ballkan dhe e ardhmja*, Prishtinë 2016.

Ibrahimi, Nexhat. *Muslimanët në Balkan në periudhën paraosmane*, Prizren 1990.

Kadriu, Arian dhe Xhelili, Qazim. Revista Perla, Numër 3-4, *V.Dibra- figurë komplekse e personalitetit të shquar mysliman dhe lëvizjes kombëtare*, Tiranë 2003.

Qazimi, Azem. *Komunitetet fetare në Shqipërinë Komuniste*, Arnavut Araştırmaları Merkezi, *Kërkime historike 1-2*, Tiranë 2009.

Kola, Aristidh. *Arvanitasit*, Tiranë 2002.

Korça, Ali. *Bolshevizma e çkatërimi i njerzimit*, Korçë 1925.

Luli, Faik. *Kontirubute të shquara të H. Vehbi S. Gavoçit*, Revista "Drita e Dijes", nr. 31, Shkodër Nëntor 2001

Morina, Qemal. "*E Vërteta Dhe Paragjykimet Për Islamin Në Botë dhe Ndër Shqiptarët, Feja Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët"*, Prishtinë 1995.

Nexhipi, Lutfi. *Kultura dhe qytetërimi islam*, Shkup 2015.

Osmani, Shefik. *Personaliteti i Muhamedit a.s. në letërsinë dokumentare shqipe*, Gazeta "Hëna e Re", nr. 104-105, Gusht 1995.

Paja, Sokol. *Roli i mediave në propagandën ateiste në periudhën totalitare*, Tiranë 2018

Ramadani, Naser. *Depërtimi Osman në Maqedoni dhe zhvillimi i arsimit islam gjatë shekujve 9-10H*, Shkup 1998.

Ramadani, Naser. *Depërtimi osman në Maqedoni dhe zhvillimi i arsimit islam gjatë shekujve XV-XVI*, Shkup 1998.

Revista *Zani i naltë* , Nëntor 1937, Nr. 11.

Revista *Drita islame* , nr.10, Tetor 2013

Ushaku, Ruzhdi. *Kërkime filologjike*, Prishtinë 1981.

Sytari, Muhamed. *Vehbi Sulejman Gavoçi*, Prishtinë 2005.

Shehu, Bujar. *Profesor H. Vehbi S. Gavoçi*, Revista “drita e Dijes”, Shkodër Nëntor 2001, nr. 31.

Üveysi, Mecid. *101 personalitete fetare atdhetare kulturore letrare,* Prishtinë 2013.

Verim, Osman. *Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin (1879-1951) Hayati, Eserleri ve Kelamî Görüşleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006, s. 9.

Zako, Çajupi Anton. *Vepra I*, prishtinë 1983.

Zeka, Ramiz. *Zhvillimi i kulturës islame te shqiptarët gjatë shekullit 20*, Tiranë 2002

Elektronik Kaynaklar

Ibrahimi, Nexhat. *"Disa pikëpamje të përhapjes së Islamit",* *https://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=547*

"*Hasan Tahsini një figurë madhore e gjithë kombit*" , *http://www.arkivalajmeve.com/Hasan-Tahsini-nje-figure-madhore-e-gjithe-kombit.1046860262/*

"Historia e lidhjes së Prizrenit", https://www.shqiperia.com/Historia-e-Lidhjes-se-Prizrenit.23275/

"Islami ne Shqipëri", https://www.islamgjakova.net/artikulli.php?id=2126

"50 vjet nga ndalimi i fese në Shqipëri", https://gazetaimpakt.com/50-vjet-nga-ndalimi-fese-ne-shqiperi/

Kruja, Genti "*Shqipëria i vetmi vend ateist në botë ku u shkatërruan 2169 objekte kulti*", https://www.zaninalte.al/2017/02/shqiperia-i-vetmi-vend-ateist-ne-bote-ku-u-shkaterruan-2169-objekte-kulti,

"*H. Sulejman Gavoçi Dijetari, Atdhetari, Muhaxhiri në rrugën e ruajtjes së Islamit*", https://dritaislame.al/h-sulejman-gavoci-dijetari-atdhetari-muhaxhiri-ne-rrugen-e-ruajtjes-se-islamit/

Bega, Ermal. "*Imam Vehbi Sulejman Gavoçi, Dijetari i madh Musliman*", https://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=504

"Jeta dhe vepra e hoxhës Vehbi Sulejman Gavoçi", https://kohaislame.com/jeta-dhe-vepra-e-hoxhes-vehbi-sulejman-gavoci/

Sytari, Muhamed. "*Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi (1923-2013) Dijetar nga dijetarët e ymmetit*", https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/,

"*Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi (1923-2013) Dijetar nga dijetarët e ymmetit*", https://www.zaninalte.al/2013/11/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-1923-2013-dijetar-nga-dijetaret-e-ymmetit/,

"*Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, Studiues i apasionuar dhe ligjërues i rrallë*", https://kohaislame.com/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-studiues-i-apasionuar-dhe-ligjerues-i-rralle-2/

"Qytetar Nderi" i Shkodrës për dijetarin e shquar H. Vehbi S. Gavoçi", http://msh.myftinia-shkoder.org/old-myftinia-shkoder.org/376.html

El-Xhevadi Muhamed, *الشيخ محمد علي السايس أكبر مؤرخي الفقه الأزهريين*" "Şeyh Muhammed Ali Al-Sais, El-Ezher fıkhının en büyük tarihçisidir", https://www.aljazeera.net/amp/blogs/2020/8/16/%D8%A7%D9%84%D8%B4%D9%8A%D8%AE-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%B9%D9%84%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%A7%D9%8A%D8%B3-%D8%A3%D9%83%D8%A8%D8%B1-%D9%85%D8%A4%D8%B1%D8%AE%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%82%D9%87,

Saadawi Wafaa, *أحمد فهمي أبو سنة.. شيخ الأصوليين بين العلم والحياة.. سيرة موجزة لعالم*" "Ahmed Fahmi Ebu Sünne.. İlim ve hayat arasındaki köktendincilerin şeyhi. Bir âlimin kısa biyografisi",

https://islamonline.net/archive/%D8%A3%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D9%81%D9%87%D9%85%D9%8A-%D8%A3%D8%A8%D9%88-%D8%B3%D9%86%D8%A9-%D8%B4%D9%8A%D8%AE-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B5%D9%88%D9%84%D9%8A%D9%8A%D9%86-2/?amp,

Kylafku Ervin, "*Hoxhë Vehbi Sulejman Gavoçi*", https://rtvpendimi.com/hoxhe-vehbi-sulejman-gavoci/

"Armët më të mira për një thirrës islam të suksesshëm", http://ms.muhamedsytari.net/Old-muhamedsytari/arma%20e%20thirresit%20islam.htm

"Haxhi Vehbi Sulejman Gavoçi, studiues i apasionuar dhe ligjërues i rrallë", https://kohaislame.com/haxhi-vehbi-sulejman-gavoci-studiues-i-apasionuar-dhe-ligjerues-i-rralle-2/

Politika e PPSH-së kundër besimeve fetare: masat me karakter ligjor dhe fushata propagandistike në vitin 1967,

https://www.zaninalte.al/2022/04/politika-e-ppsh-se-kunder-besimeve-fetare-masat-me-karakter-ligjor-dhe-fushata-propagandistike-ne-vitin-1967.

Köse, Saffet. *Muhammed Ebû Zehra*, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-ebu-zehre.

Kandemir, Yaşar. *Hatîb El-Bağdâdî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/hatib-el-bagdadi.
Kandemir, Yaşar. *İbn Hacer El-Askalânî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hacer-el-askalani.
Altıkulaç, Tayyar. *Zehebî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/zehebi.
Özel, Ahmet. *Ali El-Kārî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-el-kari.

Altıkulaç, Tayyar. *KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kurtubi-muhammed-b-ahmed.
Ünal, Halit. *Bedâiu's-Sanâi*', https://islamansiklopedisi.org.tr/bedaius-sanai.

Kandemir, Yaşar. *El-Câmiu's-Sahîh*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--buhari.
Kandemir, Yaşar. El-Câmiu's-Sahîh, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--muslim.

Kandemir, Yaşar. *Münzirî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/munziri.
Sifil, Ebubekir. *Zafer Ahmed Tehânevî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/zafer-ahmed-tehanevi.

Özervarlı, Sait. *Reşîd Rızâ,* https://islamansiklopedisi.org.tr/resid-riza.
Şevki Yavuz, Yusuf. *Zâhid Kevserî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/zahid-kevseri.

Fayda, Mustafa. *TABERÎ, Muhammed b. Cerîr*, https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-muhammed-b-cerir.
İltaş, Davut. *Tahâvî*, https://islamansiklopedisi.org.tr/tahavi.
Özaydın, Abdülkerim. *İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kesir-ebul-fida.